

Sunar, L. (2014). Türkiye’de sosyal bilimlerde toplumsal değişim, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 29. Sayı, 2014/2, s.83-116

Türkiye’de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim Lütfi Sunar*

Özet: Türkiye’de daimi ve hızlı bir toplumsal değişim yaşanırken Türk sosyolojisinde konunun gerektiği gibi ele alındığını söylemek güç görünmektedir. Toplumsal değişme ile ilgili bütünlüklü teoriler ve kapsamlı ampirik analizlerin gerçekleştirilmemesi hayret vericidir. Öte yandan toplumsal değişim konusu genellikle modernleşme ile birlikte ele alınmıştır. Sosyolojik literatürde Batı dışı toplumlardaki değişimi ele almada kullanılan modernleşmeci bakışın Türkiye sosyal bilimler dünyasında toplumda yaşanan değişimleri ele almada temel oluşturması söz konusudur. Belki de değişim ile ilgili zaafiyetin en önemli nedenini burada aramak makul olabilir. Bu yazıda kendi içinde tutarlı analizler gerçekleştiren ve nispeten birbirilerinden farklı yaklaşımları temsil eden Mümtaz Turhan, Mübeccel B. Kıray, Şerif Mardin ve Kemal H. Karpat’ın yaklaşımları açıklanıp değerlendirilecek ve neticesinde niçin toplumsal değişimi açıklayan kapsamlı teorilerin olmadığı tartışılacaktır. Bu dört ismin açıklamalarından hareketle sonuçta modernleşmeci bakışı aşan bir değişim incelemesinin imkânları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Değişim, Modernleşme, Kültür Değişmeleri, Tampon Kurumlar, Merkez-Çevre, Bürokrasi

Social Change in Turkish Social Sciences

Abstract: While Turkey has been undergoing a continuous and rapid social change, it is hard to claim that in Turkish sociology this issue is being handled as it ought to be. It is quite astonishing that full-fledged theories and thorough empirical analyses in regard to social change are not yet being practiced. On the other hand, the issue of social change has generally been handled together with modernity. In sociological literature, the modernizational approach used in examining the changes in non-Western societies, has come to be a foundational approach in the world of Turkish social sciences also in examining social changes. Perhaps it is reasonable to search for the most important reason of the weakness relating to change. In this article, approaches of Mümtaz Turhan, Mübeccel B. Kıray, Şerif Mardin and Kemal H. Karpat who all maintain coherent analyses in their own context and represent relatively different perspectives from one another will be explained and evaluated, thus consequently the reason why comprehensive theories that explain social change are absent from the literature will be discussed. On the basis of the explanations of these four figures, possibilities of a change analysis that goes beyond the modernizational approach will be dealt with.

Keywords: Social Change, Modernization, Cultural Change, Buffer Institutions, Center-Periphery, Bureaucracy

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, lsunar@istanbul.edu.tr.

Giriş

Toplumsal değişim hakkında genel sosyolojik literatür zengin ve çeşitlidir. Steven Vago'nun (2003) çalışması teorik perspektifleri ve değişimin neticelerini ele alması bakımından iyi yapılandırılmış bir çalışmadır. Benzer şekilde Jay Weinstein'in (2010) çalışması da çeşitli düzeylerde toplumdaki değişimleri ele alması bakımından kullanılabilir bir çalışma olarak göze çarpmaktadır. Değişimi farklı teorik bakış açısı ve etkenler bakımından ele alan çok sayıda çalışma Jan Servaes (2011) tarafından değerlendirilmiştir. Türkiye'de ise toplumsal değişmeye dair teorik, tarihsel ve uygulamalı çalışmalarda hem nitelik hem de nicelik bakımından ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Çalışmaların sayısına bakarak bile toplumsal değişim çalışmaları Türk sosyolojisinin kayıp halkalarından birisi olduğunu söylemek mümkündür. Son zamanlarda bu konudaki çalışmalarda bir gelişme görülse de henüz yeterli bir inceleme zemini oluşturacak bir literatürün oluştuğu söylenemez. Bu çalışmalar arasında üç derleme öne çıkmaktadır. Bunlardan ilkinde Memet Zencirkıran (2012) toplumsal değişimi tarihsel bir perspektiften ele alan yazıları bir araya getirmektedir. İkincisinde ise Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (2012) değişik sosyal alanların ve kurumların dönüşümünü tarihsel olarak ele alan yazıları derlemiştir. Son olarak Lütfi Sunar'ın (2014) editörlüğünü yaptığı çalışma toplumsal değişimin temel alanlarını ampirik bir biçimde incelemektedir. Ancak toplumsal değişim hususunda kuramsal, tarihsel ve ampirik bakımdan müstakil ve detaylı çalışmaların yeterli olduğunu söylemek güç görünüyor.

Modernleşmenin Türkiye'de sosyal bilimlerde tuttuğu yer göz önüne alındığında bu gerçek çok şaşırtıcı bir mahiyet kazanmaktadır. Neredeyse her sosyal bilimcinin modernleşme ile ilgili analizlerde bulunmasına mukabil toplumsal değişim konusunun kuramsal ve kavramsal düzeyde ilgi çekmemesini açıklayabilmek çok zordur. 1960-80 arası dönemde dünya sosyolojisinde değişimle ilgili karşıt açıklamalar ve teoriler birbiri ardı sıra gelirken, tüm sosyolojik literatür toplumsal değişim ile dolup taşarken Türkiye'de Mübeccel B. Kıray dışında konuyla doğrudan ilgilenenlerin sayısı çok azdır. Dolayısıyla Türkiye sosyal bilim dünyası içinde değişimle ilgili durum ancak isimler etrafında ele alınabilir. Bu çerçevede bu yazıda kendi içinde belirli bir düzeyde tutarlı analizler gerçekleştiren Mümtaz Turhan, Mübeccel B. Kıray, Şerif Mardin ve Kemal Karpat'ın yaklaşımları açıklanıp değerlendirilecek ve neticesinde Türkiye'de toplumsal değişimi açıklayan ampirik temellere sahip açıklamaların gerekliliği tartışılacaktır.

Mümtaz Turhan'ın Kültür Değişimleri

Erzurum'da dünyaya gelen Mümtaz Turhan (1908-1969) ailesi Birinci Dünya Savaşı sırasında Kayseri'ye göç ettiği için bir süre burada yaşadı. Bu

göç hadisesi hem onun kişisel yaşamında hem de sosyal bilimciliğinde çok etkili olmuştur. 1928-35 yılları arasında toplam yedi yıl Almanya’da kalarak Frankfurt Üniversitesinde doktorasını bitiren Turhan, akabinde çeşitli defalar İngiltere ve ABD’de kalarak aşağıda ele alacağımız kültürle ilgili teorilerini geliştirmiştir. Turhan, bazı boyutlardan takipçisi olduğu Ziya Gökalp’in fikirlerini eleştirerek antropoloji, sosyal psikoloji ve sosyolojinin kesişim alanında bir toplumsal değişim açıklaması kurmuştur.

Turhan’ın 1940’ların sonunda kaleme aldığı *Kültür değişimleri* isimli eseri Türkiye’de yaşanan modernleşmeyi etnolojik bir bakış açısıyla eleştirel bir gözle değerlendiren bir çalışma olarak toplumsal değişmeye ilişkin önemli bir yorum getirmiştir. Eser Türkiye’nin tek partili dönemi geride bırakmaya ve Batı blokunda yer almaya hazırlandığı bir dönemde yazılmıştır. Turhan burada Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devam eden batılılaşma çabalarının eleştirel bir değerlendirmesini yaparak yeni dönemde takip edilmesi önerilen yolu analiz eder. Bunu yaparken kendisinin İngiltere’de yaptığı çalışmalar sırasında tanıştığı etnolojinin kültür kavramına merkezi bir yer verir. Böylece Batılılaşma hareketi çerçevesinde yüzyıllardır süregelen değişimi siyasal ve sosyal yaşamın yanında kültür kavramı temelinde de anlamak, yorumlamak ve bu değişimin toplumsal yaşama olan etkisini kavramak ister.

Turhan temelde evrimci antropolojik perspektife yakın bir biçimde modernleşmeyi kaçınılmaz bir biçimde gerçekleşecek bir süreç olarak görmektedir. Ona göre sorun olan batılılaşma değil, bunun tarzıdır. Eğer tarz değiştirilirse daha başarılı ve faydalı bir değişim yaşanacaktır. Aynı zamanda Turhan, sosyal bilimlerde işlevselciğin egemen olduğu bir zaman diliminde toplumsal değişim ile ilgilenmektedir. Bu minvalde Türkiye’ye yeni yeni etki eden Amerikan sosyal bilim terminolojisini ilk kullananlar arasında yer alan Turhan toplumsal değişmeyi de işlevselci bir perspektiften değerlendirmektedir. Ona göre yeni bir kültür unsurun alınmasında ve yayılmasında etkili olan en önemli faktörlerden birisi fayda teminidir (Turhan, 1997, s. 59-60). Bu ontolojik yaklaşım ve epistemolojik çerçevede Turhan, değişimi nitel gözlem ve analizlere dayalı bir biçimde ele almaktadır. Etnolojinin saha gözlem tekniklerini kullanan Turhan, aynı zamanda tarihsel analize de merkezi bir yer vermektedir.¹ Bu çerçevede onun çalışması tarihsel verileri güncel saha verileriyle harmanlayarak analiz eden çalışmalara iyi bir örnektir.

Turhan (1997, s. 35-37) kültür, kültür değişimleri gibi kavramları tarih, antropoloji, sosyoloji ve psikoloji bilimlerinin de yardımlarıyla detaylı bir şekilde tetkik etmeye özel bir önem verir. Buna göre kültürün üç farklı anlamı

¹ “Dünyanın hemen her tarafına serpilmiş çok geniş ve mütenevvi müstemlekeler memleketi olan İngiltere’de Antropoloji ve Etnolojiye ait tetkikler büyük bir alaka görmüştür. Bu itibarla kültür değişmelerine ait araştırmaları teşvik eden amiller kuvvetli ve canlıdır.” (Turhan, 1997, s. 22)

bulunmaktadır. İlk olarak kültür insan hayatında sosyal yoldan sahip olunan maddi-manevi her unsuru kapsar. Bu çerçevede Amerikan yerlilerinin tıbbi, Afrika yerlilerinin avlanma tarzları, modern endüstrinin dinamosu birer kültür unsurudur. Çünkü bunların hepsi kolektif insan ruhunun bir eseri olma niteliğini taşır. İkinci olarak kültürün insana atfettiği sıfat söz konusudur. Kişisel incelik ve zarafet idealize edilir. Buna göre kültürlü insan asil, kibar ve zarif olmalı, halk kitlesinden uzak durmalıdır. Üçüncü olarak kültür; dünya görüşü, medeniyetin önemli etkileri ve genel sosyal tutumları ifade etmek üzere başvurulan bir kavramdır. İnsan ihtiyaçlarını tatmin etme görevi çerçevesinde kültür biyolojik, sosyal, manevi olmak üzere üç gruba ayrılır. Biyolojik olarak insanın asli ihtiyaçları beslenme, barınma, korunma ve soyun devamlılığıdır. Kültür bu ihtiyaçların giderilmesi için normlar ve ölçüler koymaktadır. Sosyal ihtiyaçların başında ise bireyler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi gelir. Kültür, örf ve adetler, ahlaki ve dini kurumlar çerçevesinde bireyler arasındaki bu ilişkide bir köprü işlevi görür. Manevi ihtiyaçlar arasında ise realiteden kaçmak, gelecek kaygısı, devamlı bir iç huzuruna kavuşma arzusu vardır. Bireyler bu ihtiyaçların yönlendirmesiyle eğlenceye, kendilerini ifade etmek amacıyla sanata, sığınma maksadıyla dine başvurmaktadırlar. Bu bağlamda da tüm bu faaliyetleri tek bir merkezde yani kültürde toplamak mümkün olmaktadır.

Eserde sıkça belirttiği üzere Antropoloji alanındaki İngiliz Okulu mensuplarının görüşlerinden oldukça faydalanılarak yapılan bu tanımlar çerçevesinde Turhan'a (1997, s. 18-19) göre tıpkı biyolojide hüküm süren evrim teorisinde olduğu gibi ilkel kavimlerden günümüze kadar oluşmuş toplumlar belli bir süreç içerisinde şimdiki formlarını almışlardır. Nitekim eski medeniyetlerin örf ve adetlerinde, kanunlarında, sanatlarında bu varsayım ile ilişkili izler görmek mümkündür. Keza bu varsayımı arkeolojik bulgularla doğrulamaktadır. Turhan, toplumların daha ilkel bir formdan daha gelişmiş bir forma doğru ilerlediği şeklindeki evrimci bakış açısını kabul etmektedir. Bu çerçevede kültürel değişmeyi de yeni çevre koşullarına uyum ile ilişkili olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla ona göre aynen biyolojide olduğu gibi, bir toplumun mevcudiyetini sürdürebilmesi için uyum göstermek üzere değişmesi gereklidir.

Turhan araştırmasına temel teşkil edecek ampirik gözlemleri 1932 yılında kendisinin içinden çıktığı köye yaptığı bir ziyarette yapmıştır. Erzurum'un Horasan ilçesindeki köylerdeki bir grup Birinci Dünya Savaşı sırasında Kayseri'ye göç etmiş, bir süre burada yaşadıkdan sonra köye geri dönmüştür. Turhan bu grubun köyde kalanlara göre farklı özellikler gösterdiği gözlemlerinden hareketle kültür değişimleri üzerine kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Turhan kültür değişmelerini daha detaylı bir biçimde gözlemlemek

maksadıyla 1936, 1942 ve 1948 yıllarında Erzurum-Kars arasındaki bu köylerde bulunmuştur. Aynı tarihlerde bölgede meydana gelen depremler neticesinde çeşitli değişimler yaşanmıştır. Turhan bu yörelerde kültürel faaliyetleri anlamlandırmak için önce bölgedeki iktisadi durumu incelemiştir. Buna göre bölgede toprağı işlemek için kullanılan aletler ilkel ve iktisadi yapı alabildiğine sabittir. Ticari yaşam etkin değildir, yöre halkı ancak kendi ihtiyaçlarını giderecek kadar üretim yapmaktadır. Aile yapısı ise ataeril temellidir. Yöre halkının göçten yurtlarına dönmeleri itibariyle değişikliklerin nispeten az olduğunu ve zamanla daha etkin bir biçimde değişimlerin gerçekleştiğini gözlemleyen Turhan ilk olarak değişimleri evlerin yapılış tarzı ve şekli, ziraat teknikleri, kullanılan alet ve araçlar, hayvan yetiştirme ve sütçülük üzerinde fark etmiştir. Evlerin çatıları, duvarlara pencere yapımı, evlerinin içinin farklı mobilyalarla döşenmesi, yeni buğday cinslerinin denenmesi, biçme makinesinin kullanımı, krema makinesinin kullanımı gibi gelişmeler gözlenmiş ve bu durumun maddi-manevi kültür üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Örneğin Kayseri’den getirilen buğdayın iklim sebebiyle, yine Kayseri-Yozgat yöresinden getirilen Ankara keçilerinin de gerek iklim gerekse bakım açısından istenilen neticeyi vermemesi eski alışkanlıkları geri getirmiştir. Bunlar önceleri kabul edilip denendikten sonra reddedilen unsurlardır. Yöre halkının manevi kültür değişimini de ilk elden gözlemleyen Turhan (1997, s. 86) özellikle eğitim ve tıbbi konulara halkın ehemmiyetle ve daha bilinçli yaklaştığını belirtmektedir. Ayrıca ziraat alanında makine kullanımı makinenin bakımı ve bozulduğunda tamiri, makine kullanımının bilinmemesi gibi sebeplerden ötürü önceleri yaygın olmasa da II. Dünya Savaşı itibariyle bu makineleri kullanmaya yönelik istek tekrar artmaktadır. Halkın yeniliklere uymadaki bu tavrının tersini oluşturan durumlar da mevcuttur. Bu çerçevede peçe ve çarşafı kaldırma ve şapkanın kabulü Turhan’ın ifadesiyle “halk tarafından doğrudan doğruya hiç denemeden reddedilmiş bir unsur”dur. Turhan Hollanda’dan gelen krema makinesi gibi yeni elde edilen bir yabancı kültür unsurunun kolaylıkla temin olunabiliyor ve mevcut kültürü doğrudan tehdit etmiyorsa daha fazla memnuniyetle kabul edildiğini gözlemler.

Ona göre “yeni bir kültür unsurunun alınmasında olduğu gibi bir cemiyet içinde yayılmasında da müessir olan en mühim faktörler esas itibariyle şunlardır: Fayda temini, itibar kazanma, yenilik arzusu veya temayülü ve bir de yeni unsurun mevcut kültür şekillerine, sistemine uyması”dır (Turhan, 1997, s. 59-60). Bu etkenler etrafında kültürel yapıda çeşitli değişimler gerçekleşmekte, bunlardan bazıları işlevsel olarak varlığını sürdürürken diğer bazıları da işlevsel olmadığı için ortadan kalkmakta veya kullanılmamaktadır. Bu analizden hareketle Turhan iki tür kültür değişiminin mevcut olduğunu dile getirir: Serbest kültür değişimleri ve cebri (zorlanmış, empoze) kültür değişimleri

(Turhan, 1997, s. 113-116). Turhan (1997, s. 26) bu kavramları İngiltere'de kaldığı sırada danışmanlığını yapan Frederic Bartlett'in (1946) kültürün katı ve yumuşak boyutları olduğuna dair tasnife dayanarak gerçekleştirmiştir. Öte yandan iki Amerikalı antropolog, Melville J. Herskovits ve Ralph Linton'un kültür edinme, kültür aktarımı (*acculturation*) kavramlarına dayanarak Turhan (1997, s.50-51) kültürler arasında bir etkileşimin toplumsal değişimin bir kaynağı olabileceğini dile getirir. Herskovits bir grubun veya topluluğun bir başkasıyla temas geçtiğinde herhangi bir zorlamaya maruz kalmaksızın kendi kültüründeki bazı kısımları değiştirmesini serbest kültür değişmesi olarak adlandırmaktadır. Buna göre bu değişimlerde halkın bir fayda mülahazası ile kendiliğinden edindiği ve neticesinde faydasını analiz ederek sürdürdüğü veya bıraktığı yeni kültürel unsurlar söz konusudur. Buna mukabil Herskovits'e göre bir tarafın diğerini kültürünü değiştirmesi için zorlaması veya bir toplum içindeki belirli bir grubun belirli bir yöndeki değişim için zor kullanımında cebri kültür değişimi gerçekleşir. Bu değişimde halkın kendiliğinden eriştiği bir fayda mülahazasından ziyade bir otorite tarafından kültürün belirli unsurlarının zorla yenileri ile değiştirilmesi söz konusudur. Ancak Turhan (1997, s. 52-53) Linton'dan faydalanarak bu değişimlerin de yine uzun vadede kalıcı olabilmesinin fayda, işlev ve uyumları ile ilişkili olduğunu vurgular.

Onun için normal şartlar altında vukua gelen serbest kültür değişmelerinde bütün fonksiyonel münasebetleri tamamıyla ifa edebilecek yani bir unsur kabul edilmeden eski kültür unsurlarına dokunulmamaktadır. Hâlbuki mecburi kültür değişmelerinde bunun aksine hareket edilerek tatmin edici ikameler bulunmadan yani yerlerine uygun muadil yeni unsurlar eskileri mütemadiyen ortadan kaldırılmaktadır. Bu suretle kültürün en tabii, en asli bir fonksiyonunun önüne geçilerek grubun birçok ihtiyaçlarının tatmin edilmesine mani olunmaktadır. Bunun neticesi olmak üzere cemiyetin iktisadi ve içtimai hayatında birçok aksaklıklar meydana gelmekte, fertler azami bir huzursuzluk ve sıkıntı içinde yaşamaya mahkum bulunmaktadır. (Turhan, 1997, s. 116)

Linton'un çeşitli ülkelerde yaptığı tetkikler ve kendi gözlemlerine dayanarak Turhan (1997, s. 63) bunu çeşitli örneklerle açıklamaktadır. Örneğin itibar etkeninin değişimdeki etkisine bir örnek olarak Tahran'da otomobil kullanımı verilebilir. Bilhassa zengin aileler gösteriş maksadıyla bir zenginlik, mevki ve itibar göstergesi olan otomobil edinmektedirler. Hâlbuki şehir otomobil kullanımına hiç uygun değildir ve herkes görsün diye çıkmaz sokaklara giren otomobillerde aslında istif halinde yolculuk edilmektedir. Esasında bir işkenceye dönüşen bu yolculuklar gösteriş hevesi sebebiyle en zevkli eğlenceler olarak görülmektedir. Bir başka örneğe göre yerli kabileleri Avrupalılarla gerçekleşen ilişkilerinde onların kullandıkları tüfekleri büyük bir istekle almış fakat sonraları kullanmaktan vazgeçmişlerdir. Zira tek mermi atan bu

silahlar yerlilerin at üzerindeyken kullandıkları oklardan daha az etkilidir. Bu çerçevede yukarıda belirtilen Kayseri’den getirilen buğdayın iklim sebebiyle istenilen neticeyi vermemesi, yine Kayseri-Yozgat yöresinden getirilen Ankara keçilerinin de gerek iklim gerekse bakım açısından istenileni vermemesi neticesinde terk edilmesini bu tür serbest kültür değişmelerine örnekler olarak verebiliriz. Öte yandan Turhan halkın şapkayı hiç denemeden reddetmesini onun dayatılması ile ilişkili olarak görmektedir. Buradan hareketle cebri kültür değişmeleri kavramını geliştiren Turhan kültürün değişiminde cebri yöntemlerin her zaman cebirle orantılı bir tepkiselliği meydana çıkardığından bahsetmektedir. Ona göre “Mecburi bir değişimin fena ve zararlı neticeler vermesinin sebebinin yalnız zorla ithal edilen yeni unsurlarda aramak doğru değildir; asıl sebep büyük bir ihtimalle mevcut kültür unsurlarının fonksiyonlarına mani olunmasındadır” (Turhan, 1997, s. 117).

Bu iki kavram esasen Turhan’ın Osmanlı-Türk modernleşmesini analiz etmek üzere geliştirdiği kavramlardır. Yukarıda dile getirildiği gibi kitabın kaleme alındığı dönem Türkiye’nin Batı Blokunda yer almaya çabaladığı, bu bağlamda Marshall yardımları çerçevesinde ilk teknik yardımların başladığı dönemdir. Aynı zamanda çok partili hayata geçiş çabaları ve tek parti döneminde uygulanan baskıcı modernleşme çabalarında bir değişim arayışı söz konusudur.

Bu çerçevede Batılılaşma hareketinin başlangıcını eldeki delil ve vesikalara dayanarak 15. Asra kadar götürmenin mümkün olduğunu düşünen Turhan (1997, s. 133-134) yine de başlangıç olarak Lale Devrini almaktadır. Zira bu devir “ilk büyük mağlubiyetlerin acısını en çok ve yakından duyan bir neslin” Batı’dan “münferit kültür unsurlarının şuurlu bir şekilde iktibas” etmeye başladığı bir dönemdir (Turhan, 1997, s. 134). Bu çerçevede Turhan Lale devrinden başlayarak batılılaşma sürecini yedi döneme ayırır: (i) Lale Devri - III. Selim Dönemi’ne kadar olan süreç, (ii) III. Selim Devri, (iii) II. Mahmud Dönemi, (iv) Tanzimat Devri, (v) II. Abdülhamid Devri, (vi) Meşrutiyet Devri, (vii) 1923’ten günümüze kadarki dönem. Ona göre Osmanlı’da Viyana Bozgunundan sonra izlenen yanlış strateji ve siyasi hataların da getirisiyle bir bocalama dönemi olan Lale Devri’nde Batılılaşma adına fazla bir yenilik gözlemlemek mümkün olmamıştır. Zira Tanzimat’a kadar geçen dönemler boyunca Osmanlı’nın içinde bulunduğu psikolojik tutum hala kendisinin Batı medeniyetinden üstün olduğu yönündedir. Fakat alınan ağır yenilgiler, gerek halkın gerekse ordunun bitap düşmesi, alınan siyasi önlemlerin işe yaramaması sebebiyle Tanzimat Fermanı bir çıkış yolu olarak görülmüş fakat bu da başarıya ulaşamamıştır. Alınan önlemler genellikle siyasi ve askeri temelli olduğundan çözümler yüzeysel ve geçici olmaktan öteye gidememiş, halkın sorunlarına çare olamamıştır. Artık Batı’nın üstün güç olduğu kanısına

varılsa da bu durum geç idrak edilmiştir. Abdülhamid Dönemi'nden sonra İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri yeni bir tarz izlemek istese de bunu gerçekleştirmek mümkün olmamış ve İstiklal Savaşı'na kadar Osmanlı'nın akıbeti belirsizliğini korumuştur. Bu çerçevede cumhuriyet ile birlikte Batılılaşma yönünde esaslı bir dönüşüm başlamıştır. Önceki dönüşümlerden farklı olarak bu sefer daha bütüncül, kapsamlı ve hızlı bir değişim seyri söz konusudur. Bu çerçevede Turhan tüm bu batılılaşma sürecinin temelde bürokratik bir elitin devlet mekanizmasını kullanarak gerçekleştirdiği cebri bir kültür değişmesi olduğunu ve Batılılaşmadaki başarısızlıkların nedenlerinin tam da burada aranması gerektiğini öne sürer. Buna göre yeni dönemde halkın kendi alımlamasının daha etkin olduğu bir yumuşak kültür değişmesi gerçekleşmelidir. Empoze veya mecburi kültür değişmelerinin, ekseriya grup veya cemiyetlerden birisinin mahkûmiyetiyle neticelenen karşılaşma hallerinde meydana geldiğini düşünen Turhan (1997, s. 113) Osmanlı tecrübesinde de böyle bir mahkumiyet görmektedir.

Turhan eserinin son bölümünde kültür değişmeleri üzerinde etkisi olan diğer faktörleri ele alırken “anlama” kavramı üzerinde özellikle durur. Buna göre bir kültür unsurunun alıntılama esnasında değişmesine en çok sebep olan etkenlerin en önemlisi anlama faktörüdür. Bir kültür unsurunun maruz kaldığı değişimlerde, diğer faktörlerin rolünü belirlemek adına öncelikle bu değişimin bir yanlış anlama neticesinde meydana gelip gelmediğini bilmek lazımdır. Yine buna göre kültür değişmesinin nitelikli olması açısından yabancı kültürden alınmak istenen fikir sistemlerinin veya kurumların toplumda aksaklık doğurmadan verimli bir şekilde işlemesi için öncelikle fonksiyonları anlaşılmalı ve bilinmelidir. Bunun yanında maddi ve manevi kültür kavramlarına Şark - Garp örnekleri üzerinden değinen Turhan toplum için zararlı olan ikili bir yaşam stilinden bahsetmektedir. Ona göre Batı'dan alınan yaşam tarzı, kılık-kıyafet, teknik araçların yapay bir şekilde taklit edilmesi neticesinde yerleşik örf ve adetlerin terk edilmesi cemiyet için hayati bir tehlike arz eder. Kendine has olanın terk edilmesi, Batı zihniyetiyle alınan eğitimin de katkısıyla bozulmaya uğrayan toplumsal denge toplumda huzursuzluğa yol açmaktadır. Bu yüzden toplum özünü, haslığını, kıymet ölçülerini yitirmemek için kimliğini korumalıdır.

Turhan toplumsal değişimin önemli bir koşulunun harici temas olduğunu düşünmektedir. Ona göre harici temas bir kültürdeki ihtiyaçları giderme ve işlevleri yerine getirmenin başka ve belki de daha verimli bir biçimini sunmaktadır. Ancak bu temasın gerçekleşme biçimi sonucunu tayin etmektedir.

Zira cemaat bu [harici temas] saye[sin]de aynı ihtiyaçların başka vasıtalarla da –belki daha iyi– tatmin olunabileceğini görüp anlamakta ve eğer

muhafazakâr bir atitüdü varsa, onu da değiştirmeye mecbur olmaktadır. Hakikatte en mühim yenilikler, değişen şartların tesiriyle mevcut itiyatlar, faaliyetler vesair vasıtaların artık grubun asli ihtiyaçlarını tamamıyla tatmin edilemez bir hale geldikleri hissedilmeye başladığı zaman vuku bulmaktadır ki bu da en çok yabancı bir kültürle temas neticesinde görülmektedir. (Turhan, 1997, s. 107)

Kültür değişmelerinin sosyo-psikolojik boyutuna kapsamlı bir biçimde işaret eden Turhan, özellikle sosyoloji-tarih, antropoloji-psikoloji disiplinlerinin ışığında Türkiye’de Batılılaşma hareketinin çeşitli kurumlar üzerindeki etkisini, aynı şekilde köy ve şehir yaşantısı üzerindeki etkisini detaylı bir biçimde ele almıştır. Turhan, değişimi ele alırken etnolojinin bakış açısını daha fazla kullanmıştır. Bunu onun sosyal değişme kavramı yerine kültür değişmeleri kavramını kullanmasından da açık bir biçimde görebiliriz. Turhan etnolojinin sağladığı evrimci çizgisel değişim anlayışını dönemin hakim yaklaşımı olan işlevselcilikle destekleyerek toplumsal değişmeyi analiz etmiştir. Bu çerçevede bir toplumda değişimin geçerli ve sürekli olabilmesi, toplumda tutunabilmesi ve sorunlara çözüm üretebilmesi için evvela işlevsel ve faydalı olması gerektiğine vurgu yapar. Bu vurgu etrafında Türk modernleşmesini ele alan Turhan, bu sürecin yukarıdan bürokratik bir biçimde devletin zorlamasına dayalı olarak yürütülmesinin ve evvela kültürün mukavemetli ve sert boyutlarını değiştirmeye yönelmesinin başarısızlığın asıl nedeni olduğunu belirtmektedir. Ona göre yumuşak bir biçimde aşağıdan kendiliğinden ve faydalarını görerek gerçekleştirecek bir modernleşme hem daha sıhhatli hem de daha kalıcı olacaktır.

Mübbeccel B. Kıray: Toplumsal Değişmenin İşlevselci Açıklaması

Türkiye’de toplumsal değişme ile alakalı hem teorik hem de uygulamalı olarak doğrudan ve kapsamlı çalışmalar yapan tek isim Mübbeccel B. Kıray’dır. Cumhuriyet’in ilan edildiği 1923 yılında İzmir’de doğan Kıray, kendi ifadesiyle tam bir modern Cumhuriyet kızı olarak yetişmiş ve çalışmalarını da modernleşmeyi anlamak ve desteklemek üzere gerçekleştirmiştir. Kıray Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesinde aldığı lisans eğitiminin ardından Behice Boran’la *Tüketim Normları Üzerine* doktorasını yapmıştır. Daha sonra Northwestern Üniversitesi’nde tanınmış bir antropolog olan Herskovits’in yanında ikinci bir doktorayı *Dört Farklı Kültürde Gösterişçi İstihlak Eğilimleri* başlığı ile yapmıştır (bk. Kıray, 2005)². 1950’de Türkiye’ye döndükten sonra üniversitede kendisine yer bulamamış ve ODTÜ’ye girdiği 1960’a kadar özel

² Kıray da Turhan gibi toplumsal değişime işlevselci bir biçimde yaklaşmaktadır. Bunun önemli nedenlerinden birisi ikisinin de Amerikan sosyal bilim dünyasından etkilenmeleridir denebilir.

sektörde çalışmıştır. 1960'ta ODTÜ'de Sosyal Bilimler Bölümü'nü kuran Kıray 1960'lar ve 1970'lerin ilk yarısında toplumsal değişme ile ilgili önemli araştırmalar yapmıştır.

1950'ler Türkiye'de çok hızlı bir toplumsal değişimin yaşandığı bir dönemdir. Sanayileşme filiz vermekte, yoğun bir biçimde kentleşme yaşanmaktadır. Bu çerçevede İlhan Tekeli (2000) o dönemde yaygın bir biçimde bu değişimin bir sorun olarak görüldüğünü belirtmektedir. Zira yaşanan değişimler mevcut toplumsal yapıda problemler ortaya çıkarmaktadır. Kıray ise doğrudan bu değişimin kaynağı, dinamikleri ve biçimi ile ilgilenmiş ve neticesinde sorunların değişimin yeterince hızlı olmamasından –ya da eksik olmasından– kaynaklandığını ifade etmiştir. Bu sebeple Kıray'ın değişim sorunlarına önerdiği çözüm biraz totolojik gibi görünse de değişimi hızlandırmak ya da tamamlamaktır.

Kıray'a göre toplumsal değişimin temel sebebi iktisadi sahada yaşanan değişimlerdedir. Kırdan yaşanan nüfus artışını besleyebilecek bir üretkenlik artışı gerçekleşmediği için emek fazlası ortaya çıkmıştır. Kırdan yeterli geçim imkanlarını bulamayan bu kişiler, kentte yeni gelişmekte olan sanayi tarafından da kente çekilmektedirler. Böylece kırdan kente yoğun bir göç yaşanmaya başlar. Bu gelenler marjinal işlerde çalışmakta, kentin düzenine ayak uyduramamakta ve kentin çeperlerinde varlıklarını sürdürmektedirler. Dolayısıyla onların bu şekilde kente entegre olamayışları değişimin bir sorun olarak görülmesine sebep olmuştur.

Bu ortam içerisinde Kıray, değişmeyi tasvir ve tahlil edebilmek için 1960'lar boyunca ve 1970'lerin ilk yarısında önemli saha çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bunlardan birincisi aşağıda detaylı bir biçimde ele alacağımız ve onun değişime yaklaşımını kristalize bir biçimde bize gösteren meşhur Ereğli çalışmasıdır. Bu çalışma sanayileşme faaliyetlerinin toplumsal yapıda meydana getireceği değişimleri anlamak üzere DPT için yapılmıştır. Bir diğer araştırma ise yine DPT için yapılan turizm ile ilgili bir araştırmadır. Türkiye'de turizm faaliyetlerinin geliştirilmek istendiği bir dönemde sosyal yapının turizme elverişliliğini saptamak için Ege bölgesinde yapılan bu araştırma *Yedi yerleşme noktasında turizmle ilgili sosyal yapı araştırması* adıyla yayımlanmıştır (Kıray, 1964). Son olarak ise Çukurova'da kırsal dönüşümün biçimini ve sorunlarını ele almak üzere Hollandalı coğrafyacı Jan Hinderink'le birlikte gerçekleştirdiği araştırma gelir (Kıray, 1966). 1970'te *Social stratification as an obstacle to development* adıyla yayımlanan bu araştırma köydeki iktisadi değişimlerin toplumsal ilişkilere yansımalarını ele almaktadır (Hinderink ve Kıray, 1970). Kıray 1970'lerin başında İzmir'de iş hayatının yapısı ile kentleşme arasındaki ilişkiyi ele aldığı bir araştırma yapar. 1972 yılında *Örgütlemeyen kent: İzmir'de iş hayatının yapısı ve yerleşme düzeni* adıyla yayımlanan bu çalışma kentleşme

ile ilgili kendine has birtakım kavramların ortaya atıldığı bir eser olarak önem arz etmektedir (Kıray, 1998).

1961 yılında Karadeniz kıyısındaki küçük bir kasaba olan Ereğli’de bir Demir Çelik Fabrikasının inşaatına başlanmıştır. Bu yıllarda yeni kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Türkiye’nin gereksinimlerini saptarken toplumsal araştırmalara ayrı bir önem vermektedir. Ferhunde Özbay’ın (1985, s. 33) “Türkiye’nin çok şanslı bir dönemi” olarak nitelediği bu dönemde “toplumsal araştırmalara karşı büyük bir açlık ve heves” mevcuttur. İşte bu ortamda DPT Sosyal Planlama Dairesi gelecekte Türkiye’nin sanayileşme süreci içinde geçireceği dönüşümleri ve sorunları bir ölçüde anlayabilmek amacıyla Ereğli’de yapılan fabrikanın yaratacağı toplumsal değişimleri saptamak üzere bir ön araştırma yaptırmaya karar vermiştir. İşte bu karar neticesinde Kıray Ereğli’de bir toplumsal yapı araştırması yapmıştır.

Temelde toplumsal yapı ile ilgili olan bu araştırmada Kıray toplumsal yapıdaki değişimi işlevselci kuramı bazı yönleri ile genişleterek ele almıştır. Ona göre “her sosyal yapı, bu yapıyı meydana getiren sosyal kurumların insan ilişkilerinin ve bunların karşılıklı etkileşimlerinden doğan sosyal değerlerin birbirini karşılıklı olarak etkiledikleri bir bütündür. Ve bu bütün her zaman aynı olmayan hız ve tempoyla değişir” (Kıray, 2000, s. 19). Bu çerçevede bir toplumsal yapıyı bütünsel bir biçimde oluşturan ve onu ele almamızı sağlayan dört temel unsur mevcuttur: Ekoloji, nüfus, organizasyon ve değerler. Kıray’a göre bir toplum evvela belirli bir mekanda belirli bir yeri ve biçimi ve bir yerleşme şekli olan ekolojik bir “komünite”dir. Bu ekolojik çevre içinde bir toplumu oluşturan kendine has özellikleri olan nüfus kompozisyonu söz konusudur. Bunun üzerine belirli bir sosyal örgüt ve bunlara bağlı bir değerler sistemi söz konusudur. Gördükleri işlevler ile birbirine bağlı olan bu dört unsur toplumsal yapının değişimi üzerinde değişik boyutları ile etkili olmaktadır. Ekolojik çevre şekil ve hacim bakımından toplumsal yapıyı etkiler. Organizasyon ise kurumların farklılaşma, ihtisaslaşma ve örgütlenme dereceleri bakımından toplumsal yapı üzerinde etkilidir. Aynı zamanda bir toplumun dışarıya açıklığı, dışarıya ile bağlantı kurma, bütünleşme şekli ve miktarı toplumsal yapıyı etkiler. Benzer şekilde insan ilintilerinde herkesin birbirini tanıdığı şahsi yüz yüze temaslardan, anonim ve gayri şahsi rollere dayanan ilintilere geçiş derecesi önemlidir. Öte yandan bu süreçte değerlerin mahalli ve dini özelliklerinin kaybolup, evrensel olana doğru bir değişim yaşaması beklenmektedir (Kıray, 2000, s. 21).

Buradan da görülebileceği üzere Kıray toplumsal yapıyı dengeli bir bütün olarak görmektedir. Bu yapı içerisinde her bir unsurun belirli bir işlevsel karşılığı mevcuttur ve bu işlevlerin değişimi toplumsal yapının da aşamalı bir biçimde değişimine yol açmaktadır.

Sosyal değişme derece derece değişerek gerçekleşir. Belirli bir dereceden sonra da bunun bütünü ile bir yapı değişikliği haline geldiği görülür. Onun için, belirli bir anda, toplumda, bazı özellikler derece, bazıları da yapı farklılığı halinde göze çarpar. Değişmeye sebep olan faktörlerin baskısı yönünde iki bünyeye has, tam yerleşmiş özellikler ile beraber değişme halindeki özelliklerden hem eskisine hem de yenisine ait olanların derecelenmesi gözlemlenir. Hem yerleşmiş özellikleri, hem de derece derece değişmekte olanları ile geçiş halindeki toplum gene de fonksiyonel bütün hali gösterir. Diğer bir deyimle, değişme halindeki toplumlar bölük-pörçük, düzensiz toplumlar değildir. Bunların değişmemiş, değişmekte olan ve değişmiş bulunan yönleri gene bir tutarlılık, ve ilişkiler düzeni halinde kendini gösterir. Bu bakımdan araştırmacıya düşen en önemli ödev, bu düzeni, hem bir yapı farklılığı, hem de bir derecelenme halinde ifade edebilmek ve sosyal oluşumları izlemektir. (Kıray, 2000, s. 18)

Toplumsal değişimi açıklarken Kıray, (özellikle Merton sonrası) işlevselci yaklaşımındaki sosyal düzensizlik ve bozuk sosyal işlevler yerine *tampon kurumlar* kavramını kullanmaktadır. Amerikan sosyolojisinde işlevselciliğin ciddi bir biçimde eleştirildiği ve yeniden formüle edilmeye çalışıldığı bir dönemde bu kavram Kıray'ın teoriye yaptığı en önemli katkıdır. Kıray temelde Türkiye toplumunu gelenekselden moderne doğru bir geçiş içerisinde görmektedir. Bu şüphesiz o dönemde Batı dışı toplumlardaki değişmeyi yaygın bir biçimde ele alan modernleşme kuramlarının konuya yaklaşımı dâhilinde yer alan bir açıklamadır. Örneğin Daniel Lerner'in (1958) geçiş toplumu kuramında Türkiye tam da gelenekselden moderne geçmek üzere olan bir toplum olarak görülmektedir. Walt Whitman Rostow'un (1960) beşli şemasında Türkiye kalkışa hazırlık safhasından kalkış safhasına geçmekte olan bir toplum olarak resmedilir. Kıray bu değişim aşamasında bazı kurumların geçişi sağlayacak tampon mekanizmalar oluşturduğunu düşünmektedir.

[Bu yeni tampon kurumlar] değişmenin bunalımsız olmasını sağlayan, çözümlenin önüne geçen ve her iki sosyal yapıya da ait olmayan ... ilişkiler, değerler ve fonksiyonlardır. Bu "tampon mekanizmalar" sayesinde, sosyal yapının çeşitli yönleri birbirine bağlanır, fonksiyonel bütünün parçası olmayan taraflar kaybolur. Bu şekilde toplumun orta hızda bir değişme oluşumunda da görel bir denge halinde kalması olanağı bulunur. (Kıray, 2000, s. 20).

Kıray'a göre, Ereğli'de yaşanan değişim devlet eliyle değil, dâhili etkenlerde yaşanan farklılaşmalar sebebiyle kendiliğinden gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu değişimi anlayabilmek için daha bütüncül ve tarihsel bir bakış açısına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çerçevede Ereğli'de yaptığı incelemede Kıray, toplumsal yapıyı *tüketim normları, iletişim ve zaman, dakiklik ve uzaklık kavramları, aile yapısı ve aile üyeleri arasındaki ilişkiler* kapsamında ele almıştır. Kıray (2000, s. 89-90) bu çerçevede geleneksel bir kasabadan modern bir sanayi kentine doğru

geçişte “kasabada sayı bakımından en kalabalık, rol ve işlevleri bakımından en önemli grup” olan *tüccar-esnaflara* özel bir yer vermektedir.³ Ona göre bu *kasabalı tüccarlar* geçişte bir tampon mekanizma rolü oynamaktadırlar. Zira bu tüccarlar önceki geleneksel feodal yapıdaki toprak ağalarının bazı işlevlerini üstlenmektedirler. Geleneksel feodal düzende toprak ağalığı kurumu köylüye veresiye mal ve borç para vermekte ve böylece bir güvence sağlamaktadırlar. Bu kişiler köylünün ürettiği tarımsal ürünleri satın almakta, kasabadaki işlerinin görülmesinde onlara yardımcı olmakta ve bazı sorunlarını halletmek üzere bizzat çaba göstermektedir. Böylece dışarıdan bir tahakküm gibi görünen ağa-köylü ilişkisi esasında bu toplumsal yapı içerisinde karşılıklı işlevlerle birbirine bağlanmış bir bütünün parçalarını teşkil etmektedirler. Modern bir toplumda bu işlevler başka kurumlar tarafından formel bir biçimde yerine getirilmektedir. Örneğin insanlar borç almak istediklerinde bankaya başvurmakta, kamusal işlerini de yine resmi mekanizmalar içerisinde kendileri yürütmektedirler. Ancak geleneksel toplumsal yapıdan modern bir yapıya geçiş birden bire gerçekleşmemekte ve bir süreç dâhilinde yaşanmaktadır. Bu süreç bazen çok uzun zaman dilimlerine yayılan bir geçiş tipini doğurmaktadır. Dolayısıyla kentleşme sürecinde önceki geleneksel yapıdaki bu işlevleri önceki kurumların bir benzeri olan yeni kurumların üstlenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Kıray, Ereğli’de eski tüccar grubunun toprak ağalarının bazı işlevlerini üstlenerek bir tampon mekanizma oluşturduklarını gözlemler. Ona göre her ne kadar dükkanı köhne ve ilkel görünüşte ise de tüccar ve esnaf kapitalist ekonominin bilincinde ve formelleşme süreçlerinin farkındadır. Bu tüccarlar ağanın yerini alarak köylüye veresiye mal ve borç para teminini gerçekleştirmektedirler. Bu tüccarlar köylünün malını ucuza almakta, kendi malını pahalıya satmaktadırlar. Yine dışarıdan bakıldığında bir sömürü gibi görünen bu ilişkinin esasında bu geçiş toplumunda bir işlevi bulunmaktadır. Köylüyü ağadan kurtarmakta, tarımsal üretimini piyasaya yönlendirmekte ve dahası şehirdeki ilişkilere dâhil etmektedir. Yani bu tüccarların bir rolü köylünün gerekli iktisadi döngüsünü gerçekleştirmesi ise, esas ana işlevi de onu yeni modern topluma adapte etmektir. Doğası itibariyle bu ilişki geliştikçe sona ermesi beklenen bir ilişkidir. Zira tüccar esasında köylünün modern ekonomik ve toplumsal ilişkilere dair bilgisizliğinden istifade etmektedir. Köylü yeni toplumsal ilişkileri anladıkça bu işlev azalacak ve bu ilişki de ortadan kalkacaktır. Kıray’a göre tüccarların oluşturduğu tampon mekanizma yeni toplumsal yapıya geçişin daha yumuşak bir biçimde gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Öte yandan Kıray iktisadi yaşamda ortaya çıkan değişimlerin diğer

³ Benzer bir rolü Çukurova araştırmasında aileye verir. Ona göre aile değişen toplum yapısına uyum sağlamayı mümkün kılan esnekliği meydana getirmektedir (Hinderink ve Kıray, 1970).

kurumlara da (toplumsal örgütlenme, nüfus, değerler) yansıdığını düşünmektedir. Verimlilik ve ürün fazlasının kullanımı, toprak mülkiyetinde bir değişim meydana getirmiş, burada yaşanan değişim de aile yapısını etkilemiştir. Ona göre birbirini tetikleyen tüm bu değişimler en nihayetinde toplumdaki değer sistemini de etkileyecektir. Formel bir topluma doğru gidildikçe toplumdaki dinselliğin azalacağını, seküler değerlerin daha fazla belirleyici hale geleceğini belirtmektedir (Kıray, 2000, s. 21).

Kıray 1962'de araştırmasını gerçekleştirdiğinde kasabada yaşanan değişimleri izlemiş ve bir takım öngörülerde bulunmuştur. Bu çıkarım ve öngörülerini test etmek üzere 20 yıl sonra aynı araştırmayı tekrar yapacağını da belirtmiş ve 1982'de tekrar bölgeye dönmüştür. Uzun uğraşlar halinde gerçekleştirilen fakat yayımlanmadan kalan bu araştırmaya dair araştırmayı gerçekleştiren Kıray'ın o dönemki asistanları ve öğrencileri ile kendisinin hatıratından bazı izleri takip etmek mümkündür. Bu ikinci araştırma esasında Kıray'ın kendi teorik modelini, varsayımlarını, araçlarını ve çıkarımlarını test etmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu araştırmaya katılanlardan Ayhan Aktar bazı öngörülerin yanlışlanmasını ele almaktadır:

Otobüs, Ereğli'ye girerken Mübeccel hanımın [Sic.] yamaçlardaki villaları bize göstererek "Bakın, doğru dürüst sanayileşme olunca gecekondular olmayacak. Villalar oluyor" dediğini hatırlıyorum. Fakat birkaç gün sonra Sema Erder, Raşit Gökçeli ve Akın Atauz'dan oluşan asistan grubu bu villaların Almanya'da çalışan Ereğli'li işçilere ait olduğunu, aslında hazine arazisine inşa edilmiş ve hukuken gecekondular statüsünde olduğunu ortaya çıkardılar (Aktar, 2007).

Kıray, yirmi yıl sonra Ereğli'ye döndüğünde yanında olanlardan Ferhunde Özbay da Kıray'ın Ereğli'deki değişim karşısında şaşırıldığını ve kendisini tutamayıp, "nereye gitti bizim Ereğli?" dediğini aktarır. Kasabada yaşanan değişimde "Almancı" nüfusun etkisine dikkat çeken Özbay, Ereğli'de yirmi yılda toplumsal ve ekonomik hayatın ne ölçüde değiştiğini göstermesi açısından bu araştırmanın önemini ifade etmektedir (Özbay, 1985, s. 34). Bu güne kadar bu araştırmanın Kıray'ın kalp krizine bağlı olarak yazılmadığı bilinmektedir. Hayatını anlattığı nehir söyleşide Kıray verilerin sağlıklı toplanamadığından da bahsetmektedir (Atacan, 2001, s. 204-205). Ancak bu araştırma ekibinde yer alan ve anketleri derleyerek veri girişlerini yapan Aynur İlyasoğlu (2010, s. 189) asıl sebebin bu değil, Kıray'ın 1962'deki modernleşme öngörülerinin ekseriyetle doğrulanmaması olduğunu belirtmektedir. Özellikle kasabanın formel ilişkilerin ağır bastığı endüstriyel bir kent yaşamına kavuşmamış olması Kıray'ın öngörüsünün yanlışlanması anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle geçiş aşaması Kıray'ın öngördüğünden çok daha uzun sürmüştür; hatta belki de hiç bitmeyecek gibi görünmektedir. Bunu hayat hikayesini anlattığı uzun

bir söyleşide Kıray’ın kullandığı ifadelerden de görmek mümkündür:

Sanayi toplumu olmanın, uzmanlaşma, örgütlenme; şehirleşme kadar önemli bir boyutu sekülerize olmaktır. Laiklik olmadan devlet-ekonomi-kişilişkileri gelişemez. Onun için sanayileşme ile kurumlar ve ilişkiler dinsel-liklerini kaybederler. Bu temel yönelimlerden biridir, tıpkı şehirleşme gibi, tıpkı uzmanlaşma gibi, bir yönelimdir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı böyledir. O sekülerizasyon için aslında sanayileşmenin de temeliydi, karşılıklı hoşgörü, devletin din işlerine karışmaması, çalışma hayatında kişinin uzmanlaşmasının öne alınması sanayileşme akımının esas boyutlarından bir tanesi addolunurdu. Onun için Siyasal İslam’ın yeniden ortaya çıkması “önemli” tıkayıcı, durdurucu bir faktördür Türkiye için. ... Sosyalizme karşı bir hareket olarak dinselliği tekrar kurumlaştırmak ve devam etmesini sağlamak Batı için çok önemli hale geldi. Bizim gibi memleketler için, ya da bizden de beter olan İran için bu bir siyasal yapı meselesi haline geldi. (Atacan, 2001, s. 282)

Bu bakış açısı Başak’ın (2005, s. 44) belirttiği gibi Kıray’ın çalışmalarında, pozitivist gelenek içinde tek yönlü sebep-sonuç ilişkilerini tespit etmeye çalışması ile ilintilidir. Kıray din ile ilgili açıklamalarında, açık bir biçimde dinin aşama aşama kaybolacağı şeklindeki pozitivist düşünceye sahiptir. Ancak yukarıda kendi ifadelerinde de görülebileceği üzere Kıray Türkiye’de dinselğin dâhili ve harici siyasal sebeplerle diri tutulduğunu bunun da modernleşme ve hatta sanayileşme önünde bir engel teşkil ettiğini düşünmektedir.

Bu çerçevede İlhan Tekeli’den (2000, s. 21–24) özetleyerek aktaracak olursak Kıray’ın sosyal değişme ve toplum yapısı üzerine ontolojik ve epistemolojik varsayımları şunlardır:

- (i) Esas olan sosyal değişmedir. Sosyal değişme evrenseldir. Sosyal bilimlerin merkezi konusu sosyal değişme olmalıdır.
- (ii) Sosyal değişme bir temel toplumsal yapıdan diğerine geçiş olarak gerçekleşir ve bir ilerlemeyi içerir.
- (iii) Bir toplumsal yapı bir topluluk halinde yaşayan insanların yaşam düzenini oluşturan ilişkiler biçimidir.
- (iv) Toplumsal yapıların değişmesi hem kendi iç dinamikleriyle hem de dış dinamikleriyle gerçekleşir.
- (v) Her toplumsal yapı değişirken her an iç bütünlüğünü kurtarmaya çalışır.
- (vi) Değişmesini yeterli hızda gerçekleştiremeyen bir toplum iç bütünlüğünü sağlamak için tampon mekanizmalar (ara formlar) yaratır.
- (vii) Bir toplumun yaşadığı temel yapısal değişmelerin nasıl bir yön izlediği gözlemlere dayanarak evrensel olarak saptanır.
- (viii) Bir toplumda temel yapılara geçişleri gözlemlemek için uzun zaman birimlerindeki değişkenleri ele almak ve bu değişimleri açıklamak için sadece ana değişkenler üzerinde durmak gerekir.

(ix) Sosyal değişmeye temel toplumsal bir yapıdan daha ilerideki bir toplumsal yapıya geçiş açısından yaklaşılması içsel bir iyimserlik taşıır. Böyle bir yaklaşım, sosyal bilimin siyasal çıkarlarla manipülasyonuna kapalıdır.

Başak (2005, s. 43) Kıray'ın fonksiyonalist yaklaşımı kullanarak, sosyo-kültürel gerçekliğin fonksiyonel ilintiler düzeni içinde ele alınmasını önerdiğini belirtmektedir. Aynı şekilde Tekeli (2000, s. 9) de bir sayım yapılsa Kıray'ın yazılarında en çok geçen terimlerin "karşılıklı etkileşimler" ve "ilişki içinde olma" olduğunun saptanacağını söylemektedir. Tekeli bunun onun bir sosyolog olması ile ilişkili olduğunu düşünse de aslında bu onun işlevselci bir sosyolog olmasıyla ilişkilidir. Bu çerçevede Başak'ın özetlediği gibi Kıray, sosyo-kültürel yapı ile ilgili çalışmalarında kurumları merkeze almakta ve işlevselci denge teorilerine yaslanmaktadır. Bunun Kıray'ın kuramının özgün yanı olduğunu belirten Özbay'a (1985, s. 33) göre "toplumsal değişimin hızına bağlı olarak, toplumsal yapıdaki çeşitli kurumlar ve değerlerin birbirleri ile bağlantısının sürdürülmesi ve dolayısıyla toplumda çözülmenin ve buhranın önlenmesi için belirli mekanizma ve eylemlerin" oluşması söz konusudur. Kıray'ın tampon mekanizmalar adını verdiği bu yeni ilişki, kurum, değer ve işlevler onun sadece Türk sosyolojisine değil aynı zamanda dünya sosyolojisine de bir katkısıdır. Ancak ilginç bir biçimde işlevselcilik dünyada yoğun bir biçimde eleştiriye uğrayıp etkisini kaybetse de 1990'larda dahi Kıray halen işlevselci açıklamalarından hiçbir şekilde şüphe duymamaktadır.

Şerif Mardin: Merkez-Çevre İlişkilerinin Dönüştürücü Diyalektiği

Türk sosyolojisinde toplumsal değişim veya modernleşme konusu ele alındığında hiç şüphesiz akla gelebilecek önemli isimlerden bir diğeri de Şerif Mardin'dir. Mardin, Türk modernleşmesini ve toplumsal değişimi daha çok siyasal ve dinsel düşünce tarihi üzerinden ele alan çalışmalar gerçekleştirmiştir. Onun tarihsel bağlamdan hareket edip güncel önermelerle renklenen incelemelerinde modernleşme sürecine ve toplumsal değişim mekanizmasına dair kapsamlı analizler bulmak mümkündür. Mardin düşünce tarihçiliği ile şekillenen kavramsal dünyasında toplumsal ilişkileri fikirlerin değişimi ekseninde ele alagelmıştır. Bu noktada onun başından itibaren toplum ve kültürle ilgili olarak Weberyen bir perspektife sahip olması anlamlıdır.⁴

Mardin'i toplumsal değişim ve modernleşme ile ilgili olarak merkezi bir figüre dönüştüren katkısı, onun Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar olarak gördüğü merkez-çevre kavramsallaştırmasıdır. Mardin bu kavramı ilk defa 1973'te yayımladığı makalesinde kullansa da Alim Arlı'nın (2006,

⁴ Mardin pek çok yerde Weber'in kavramlarına bağlanır; Said Nursi üzerine yazdığı incelemede de Weberci dili tercih ettiğini açıkça belirtir (bkz. Mardin, 2011, s. 29).

s. 100) belirttiği gibi önceki çalışmalarında bu kullanım için gerekli zemini hazırlamıştır. Mardin kavramı Edward Shils’ten alarak kullandığını ifade etmektedir. Ona göre sağlamlığı, büyüklüğü ve bileşenleri değişse de her “toplumun bir merkezi vardır” (Mardin, 2009, s. 121). Shmuel Noah Eisenstadt’tan aldığı bir kavramsallaştırma ile Orta Doğu toplumlarında “serbestçe devinip duran” kaynağı düzene sokmak için kısa da sürse çeşitli çabaların söz konusu olduğunu belirtir (Mardin, 2009, s. 121). Bu çerçevede Orta Doğu’da toplumsal merkezlerin kurumsal çerçevesini kurmak için yapılan girişimlerin uzun bir tarihi vardır ve çoğunlukla bu merkezler kalıcı bir biçimde ortaya çıkamamıştır. Mardin bu açıdan karmaşık ve incelmış bir kurumlar şebekesine dayanan uzun ömürlü bir merkezin var olduğu Osmanlı İmparatorluğunun Orta Doğu toplumları için bir istisna olduğunu dile getirmektedir. Örneğin uzun bir yönetim geleneğine sahip “komşu İran’la bir karşılaştırma yapılırsa Osmanlıların bu başarıları, daha açık bir biçimde ortaya çıkar. İranlı yöneticiler, denetime alamadıkları çok sayıda toplumsal güçle ustaca oynayan “büyük düzen kurucular”dan başka şey değil”ken Osmanlılar kalıcı bir toplumsal dengeyi oluşturabilmişlerdir. Ancak ona göre yine de Osmanlıların bu konudaki başarılarını anlamak üzere “ortaya çıkmakta olan merkezleşmiş Batı devleti ve daha sonra onun yerine geçen modern ulus devleti ile” karşılaştırılarak anlaşılmalıdır (Mardin, 2009, s. 122). Zira ona göre Osmanlılar kendi merkezi devletlerini oluştururken rakibi olarak gördüğü Batı’da onyedinci yüzyıl boyunca ortaya çıkan Leviathan’a ve daha sonra modernleşme süreci boyunca da bürokratik ulus devlet biçimine çok şey borçludur (Mardin, 2009, s. 122). Bu şekilde Mardin esasında açıkça dile getirmese de Osmanlı Devletinde ulus devlet merkezîyetçiliğinin erken bir biçimini tespit etmektedir.

Bu karşılaştırma esasında Mardin’in merkez-çevre analizinin temelini meydana getirmektedir. Çünkü Batıda modern siyasal biçimin kökenlerinin merkezdeki feodal unsurlar ile çevredeki kentler, kasabalar (*burghers*) ve daha sonra endüstri emeği arasındaki çatışma ekseninde açıklanması Batılı siyaset bilimi literatürünün aydınlanma devrinden beri üzerinde ısrarla durduğu konulardan birisidir. Mardin de bu temellerden hareketle bu güçler arasında yaşanan çatışmaların çeşitli uzlaşmalar ile neticelendiğini belirtir. Ona göre yaşanan uzlaşmalar neticesinde “çevresel gücün bir bölümü” kendi özerk durumunu koruyarak merkezle bütünleşmekteydi. Böylece merkez ile çevre uzlaşma potansiyeline sahip bir çatışma içerisinde bulunmaktadırlar. Bu onun uzunca yıllar boyunca geliştirdiği sivil toplum analizinin temel dayanaklarından birisidir.

Aydınlanma döneminden başlayarak batılı siyasal biçimin ayırt edici özelliği olarak merkez ile çevre arasında aracı kurumların, tampon mekanizmaların

bulunması vurgulanır. Aynı zamanda sıklıkla şark despotizmi analizleri çerçevesinde Osmanlı'da bunun bulunmadığından bahisle bir mutlakiyet analizi gerçekleştirilir. Buna göre Batılı siyasi biçim merkez ile çevre arasındaki bir dengeye bağlıken Osmanlıda böyle bir denge yoktur çünkü merkez dışında bir unsur bulunmamaktadır. Mardin (2008, s. 106) "iktidar dağılımının egemen biçimi olarak statü; Aydınlanmanın bazı yazarlarının "medeni toplum" (*civil society, bürgerliche Gesellschaft*) diye adlandırabilecekleri şeyin yokluğu; ve Türk kültür dünyasındaki bölünme" temelinde Osmanlı toplumunun gerçekten Batı Avrupa ile karşıtlık göstermekte olduğunu belirtir.

Osmanlı devleti hem Machiavelli hem de Montesquieu'nin Doğu istibdatı ile Batı Feodalizmi arasındaki ayrılığı meydana getiriyor diye gördükleri "ara" tabakalardan yoksundu. Hegel'in "medeni toplum" diye adlandırdığı o temel yapı unsurundan, merkez hükümetinden bağımsız olarak işleyebilen ve mülkiyet haklarına dayanan toplum bütünü burada görünmüyordu. (Mardin, 2008, s. 115)

Buradan hareketle Mardin kendi araştırma programını modernleşme boyunca bu merkezin suni bir biçimde ortaya çıkışı ve bu süreçte oluşan çevre ile girdiği ilişkileri ele almaktadır. Ona göre Osmanlıda modernleşme sürecinde eksikliği hissedilen şey merkezi dengeleyecek çevresel siyasal unsurların olmaması, bu unsurlar ortaya çıktığında da çatışmayı uzlaşmaya dönüştürecek kurumsal yapıların bulunmamasıdır. Mardin'in merkez-çevre kopukluğu olarak adlandırdığı bu model esasında toplumsal değişme açısından bakıldığında bir tutuculukla özdeş hale gelmektedir.

Merkez ile çevre arasındaki ilişki daha sonra Mardin'in değişik bağlamlarda defalarca ziyaret ederek gözden geçirdiği karmaşık bir mahiyet arz etmektedir. Ona göre Osmanlı geleneksel sisteminde merkez ile çevrenin kopukluğunun bazı temelleri mevcuttur. Bunlardan ilki Osmanlıların yerel siyasal unsurlara ve soylulara bağımlılıktan kendilerini kurtaracak bir bürokratik merkezi ordu sistemi kurmadaki başarılarıdır. Öte yandan Osmanlıda idare kentler ile kır (yerleşikler ve göçebeler) arasındaki bir karşılıklı denge üzerine bina edilmişti. Merkez askeri tekele sahiptir. Aynı zamanda merkezin sahip olduğu yüksek kültür ile çevrenin halk kültürü arasında da bir kopukluk vardı. Böylece çevrede yer alan bütün toplumsal unsurlara (soylular, dinsel önderler ve tarikatlar gibi) karşı bir şüphe kendisini kuran merkez bir toplumsal çevrenin üzerine oturmamaktaydı. Böylece, daha genel ve bütünsel anlamda, birbirleriyle çok gevşek bağlar içinde bulunan birbirinden kopuk iki farklı dünya olarak merkez ve çevrenin ortaya çıktığı görülmektedir. Mardin (2008, s. 106) Türk toplum tarihi üzerine yapılan araştırmalarda "Batı'da Ortaçağ toplumunu ayırt eden patrimonializm ve feodalizm ilkelerinden" yalnızca birincisinin Türkiye'de ağır bastığını belirtir. Şark patrimonializminin bu

ideal şeması sadece sarayın isteklerini yerine getirmekle yükümlü, toplumdan kopuk sultanın kölesi (kulu) olan bir bürokrasinin tasviri ile tamamlanır.

Feodalizmin ve babadan oğula geçen beyliklerin bulunmadığı, kullardan oluşan bir kurumun devletin yürütme işlevini yüklediği gözönüne alındığında, ilk bakışta Osmanlı İmparatorluğu’nda optimum dengeye çok yaklaşmış bir “Doğu Despotizmi”nden söz edilebilir: Bu sistem, ideal olarak, yalnızca iki “toplumsal zümre”den oluşmaktadır: Bir yanda yönetici ile hizmetindeki yürütme görevlileri (askerî); öte yanda ise, yönetilenler (reaya). (Mardin, 1983, s. 11)

Mardin (2009, s. 130) bu kopukluğu tamamlayan çevredeki eşrafın zaman zaman devlet görevi üstlenmesi, vakıf sistemi ile sağlanan iktisadi geçişlilik, adalet sisteminin toplumun tüm katmanlarına yayılması, Tımar ve zeamet sistemleri gibi bazı geçişliliklerden de bahseder. Ancak bu kadar yaygın bir geçişlilik sisteminin farkında olmak Mardin’i merkez ile çevrenin kopuk olduğunu tasvir etmekten alıkoymaz. Referansları arasında Halil İnalçık’ın Weber’i eleştirdiği yazısı bulunmasına rağmen Mardin tasvir ettiği bu patrimonial şark despotizmi modelinin sınırlarına dair ne kadar eleştireldir bunu da bilemiyoruz. Ancak Mardin modernleşme süreci ile birlikte bu “despotik” idarenin bir ulus-devlete dönüşme sürecinde devletin meşruiyet anlayışının ve bürokrasinin aldığı yeni biçim dolayısıyla suni de olsa bir çevre içerisinde konumlanmış bir merkezin ortaya çıkma sürecini tasvir etmede başarılıdır. Ona göre imparatorluk gerilemeye başlayınca çevreden kopuk merkez çevre ile kurduğu ilişkileri sürdürmedi. Zira hem merkez zayıflamış, hem de onun çevre üzerindeki tahakkümü gittikçe çevreye ağır gelmeye başlamıştı. Böylece bir başka ifadeyle dağılma sürecinde ortaya çıkan zaruretlerden ötürü devletin uzunca bir süre başarıyla birbirinden uzak tuttuğu çevre ile merkez temas etmiştir. Mardin bitişme noktasında, yerel halkın gittikçe güvenmeye başladığı yerel çıkarları dile getiren yerel eşrafa vurgu yapar. Yukarıda bahsedildiği gibi bunun bir tür burjuva arayışı olduğu belirtilebilir. Ancak burada önemli bir çelişki söz konusudur. Zira eşraf Avrupa feodalitesi gibi özerk bir mülkiyete ve siyasi konuma sahip değildir. Onun varlığı ve zenginliği devlet ile temasına bağlıdır. Ancak halk (esnaf ve zanaatkarlar) rahatsızlığını ifade etmek için kendisi de zaman zaman sahneye çıkmaya başlamıştır. Mardin Patrona Halil isyanını bu çerçevede bir başlangıç olarak görür (Mardin, 2009, s. 130; 2012, s. 114-115).

Mardin 19. yüzyıla gelindiğinde Batı’da ortaya çıkan siyasal mekanizmaların ürettiği güç karşısında gerileyen Osmanlı İmparatorluğu’nda, merkezin çevreyle ilişkilerini değiştiren çeşitli sorunların ortaya çıktığını belirtir. Özellikle gayrimüslim grupların ve Müslüman ögelerin ulus-devlet içinde bütünleştirilme çabası imparatorluğun mozaik yapısına yeni düzen

kazandırmıştır. Devletin kurduğu toplumsal dengenin baştan ayağa değişmesi anlamına gelen bu yenilik daha önce “birbirinden ayrı öğelerin” siyasal sisteme anlamlı bir katılımda bulunmalarını gerektirmekteydi (Mardin, 2009, s. 131). Ayrıca devletin bütün mali, siyasi, adli ve idari mekanizmasını üzerine kurduğu katılmama halinin değişimi çevrenin çok aktif bir biçimde merkezle temasa geçmesine neden olmuştur. Mardin bunun karşılıklı bir teması sağlamak yerine dağılmanın siyasal konjonktürünün de etkisi ile yeni bürokratik merkezin ortaya çıkmasına yol açtığını dile getirir. Böylece onun modernleşme süreci boyunca takip ettiği yeni modernleşmeci bürokratik elitin oluşum mekanizması Osmanlıdaki toplumsal kopukluğun modernleşme adına yeniden üretilmesini tasvir etmektedir.

Osmanlı bürokrasisinin bir kesimi, modernleşmenin gereksinimlerine, bir ölçüde erkenden uygun hale getirilmiş ve on dokuzuncu yüzyılda, reform liderliğini ele almıştı. Bu reformcu bürokrasi, reformun ilk can alıcı noktası olarak, askeri ve sivil bürokrasiyi hazırlayan eğitim kurumlarının modernleştirilmesini seçmişti. Osmanlı devlet adamlarının amaçlarına çok benzeyen amaçlarla yöneltilmiş Fransız “Grandes Ecoles”ünü model olarak seçen 19. yüzyıl Osmanlı reformcuları, “devletin çıkarlarını” göz önünde tutan iyi yetişmiş bilgili bürokrat seçkinler yetiştirmişti. Bir bakıma, eski seçkinler zümresi sürdürülüyordu. Bu seçkinler yeni kalıplara dökülmüş ve böylece, daha önceki resmi görevliye birçok açıdan benzeyen bir ürün elde edilmişti. (Mardin, 2009, s. 138)

Böylece devlet ile toplum arasındaki ilişkinin yeni bir mekanizması ortaya çıkmış ve “koruyucu bir baba olarak devlet fikri” (Mardin, 2009, s. 138) bir gerçeklik kazanmıştır. Kendi varlığını modernleşmeye bağlayan bu bürokratik elit toplum üzerinde denetim kurdukça çevre ile merkez arasındaki kopukluk yaygın ve ideolojik bir mahiyet kazanmıştır. Tanzimat devrinde “iki kültür arasındaki uzaklığın” azaltılması bir yana “yönetilenler ile yönetenler arasındaki bölümlenme daha açık kültürel bir biçim” almıştır. “Bir yanda cilalı, Paris yönelimli devlet adamları öte yanda kaba taşralılar vardı” (Mardin, 2008, s. 132). Ona göre bunun yeni devlet adamlarının Avrupa kültürü karşısındaki taklitçi konumu kadar modernleşme sürecinde toplumsal grupların konumlanması ile de yakından ilgisi vardır. Zira bu süreç boyunca Avrupalı güçlere dayanarak güçlenen gayrimüslim gruplar karşısında siyasal üstünlük konumunu kaybeden, zayıflayan devletin mali yükünü çekmek zorunda kalan, sıkı askere alma politikaları ile bunalan geniş Müslüman grupların düşünsel bayrağı din haline gelmiştir. Modernleşme ile konumunu kaybeden ulemanın bir kesiminin öncülük ettiği halk tabakalarının sosyo-politik ve iktisadi taleplerini dinsel biçimlerde sunmaları bürokratik elitin modernleşmeye daha sıkı sarılmasına yol açmıştır. Böylece modernleşme tarihi boyunca dini talepler ile modernleşmeci politikalar arasında geniş bir

kırılma hattı meydana çıkmıştır. Mardin bunu Kurtuluş Savaşı’nı yöneten birinci mecliste oluşan iki gruptan Kemalist grup ile ikinci grup arasındaki ayrımın ifade biçimi ile ortaya koyar. Buna göre daha fazla eşrafa dayanan ikinci grubun iktisadi ve siyasi liberalizmi dini eleştirilerle ifade bulurken, Kemalist bürokratik merkezîyetçiliğin fikirleri bir din karşıtlığı olarak hayat bulmuştur (Mardin, 2009, s. 140). Mardin’e göre dinin kazandığı bu sembolik anlamlar perdelenerek bakılabilirse esasında karşımıza çevre ile merkezin siyasal çatışma hattı çıkacaktır. Bu çatışma hattının bir tarafında taşraya kuşku ile bakan merkez siyasal eliti bulunurken diğer tarafında kendisini ifade etmek için yeterli siyasal imkânlara sahip olmayan dağınık bir çevre mevcuttur. Eşrafı da yanına katan bu siyasal elit köylülerle temas kurmakta başarısız olmuştur. Bu köylülerin kendilerini ifade araçları ise tarikatlar, cemaatler kanalıyla gerçekleşmiştir. Mardin’in Osmanlı bürokratik modernleşmeci elitlerinden başlayan modern Türkiye’nin Nakşilik ve Nurculuk gibi dini grupları ve hareketleri ile nihayetlenen araştırma programı bu süreci detaylı bir biçimde tasvir etmeye adanmıştır.

Mardin’in merkez-çevre mekanizmasının çok kullanılan bir açıklama çerçevesi oluşturması yirminci yüzyıl boyunca devlet ile toplum arasındaki kopukluğun yakıcı gerçekliğinden kaynaklanmaktadır. Onun çevreyi temsil etme kabiliyetine sahip bir zümre olarak öne çıkardığı eşraf patronaj mekanizması dahilinde devlet mekanizması ile bütünleşmiştir. Ona göre eşrafın “alt sınıflar (köylüler) ile resmi görevliler arasında daha apaçık görünen bir eklem haline” (Mardin, 2009, s. 135) gelmesi ile neticelenen bu süreç bir sivil toplumun ortaya çıkmasını engellemiştir. Mardin merkez ile çevrenin temasının çoğunlukla çatışma biçiminde gerçekleşmesini, uzlaşmayı sağlayacak bir kurumsal mekanizmanın ortaya çıkmamasını ciddi bir biçimde sorunsallaştırır. Bu tartışma esasında 1960’lardan sona modernleşme literatürü içinde yer alan demokratikleşme tartışmalarına tekabül etmektedir.

Bu çerçevede Mardin’in merkez-çevre kavramsallaştırması “özü itibarıyla 1950’lerden itibaren yapısal-işlevselci gündemin farklı kanallarında üretilen ve bütünleşme/dayanışma ve çatışma/farklılaşma süreçlerine eğilen geniş bir literatürün önemli bir parçası” (Açıkel, 2006, p. 31) olarak karşımıza çıkmaktadır⁵. Açıkel bu toplumun yeniden üretimi sorununun sanıldığı gibi aksine, “sadece toplumsallaşma süreçlerini ve kurumların bu süreçlerde oynadığı rolü tartışan yapısal-işlevselcilikle özdeş kabul edilen Amerikan sosyolojisi ile sınırlı” olmadığını aynı zamanda kıta Avrupası’nın yapısal Marksizmiyle ilişkili olduğunu belirtir (2006, s. 31). Çağdaş Amerikan ve Avrupa sosyolojisi ve antropolojisinde merkez çevre analizine katkı yapanların

⁵ Merkez-çevre analizinin açıklayıcılığı ve geçerliliğinin kapsamlı bir sorgusu için bk. Bingöl & Çolak, 2010.

listesi etkileyicidir: Talcott Parsons, Edward Shils, Clifford Geertz ve Shmuel Eisenstadt gibi Amerikan sosyolojisinin ve antropolojisinin önde gelen isimlerine ek olarak, Roland Barthes, Nicos Poulantzas, Louis Althusser ve Etienne Balibar gibi Marksist gelenekten gelen isimler tartışmanın bir parçasıdır. Açıknel, (2006, s. 31) “ister Parsons’un Durkheim, Pareto, Freud ve Weber dolayısıyla formüle ettiği sosyal entegrasyon sistemleri aracılığıyla, ister Eisenstadt’ın bürokratik imparatorlukların merkezi kurumları aracılığıyla, ister Poulantzas’ın devletin özerkliği ve Althusser’in devletin ideolojik aygıtları tartışması” çerçevesinde yaklaşılan temel tartışma odağının Shils’in de merkez-çevre makalesi aracılığıyla değiştiği toplumun yeniden üretimi meselesi olduğunu belirtir. Buradan da anlaşılacağı üzere Mardin bir taraftan Osmanlı toplumu analizinde Eisenstadt’tan beslenen Weberci patrimonyal sultanizm fikrine yaslanırken, öte yandan da toplumsal değişimde yapısal işlevselci toplumsal değişim teorisi ile temas içerisinde “bütünün parçaları -merkezin çevreyi- dönüştürme kapasitesi[ni]” (Açıknel, 2006, s. 31) sorgular. Necdet Subaşı (2009, s. 123) bunun “toplumun gizil bileşenlerini açığa çıkarmak ve bir anlamda modernleşmecilerin her zaman bir gaflette olduklarını düşündüğü belli başlı projelerine sosyal bilimsel bir perspektifle bakmak ve gerektiğinde de şerh düşmek” olduğunu belirtir. Benzer şekilde Arlı (2008, s. 646) da onun Avrupa-merkezci okullara rağbet etmediğini belirtmektedir. Ancak bu iyimser analizler Mardin’i içinde yer aldığı sosyolojik düşünce bağlamına yerleştirmekten uzaktır. Esasen onun Osmanlı toplum düzenine ve bu düzendeki toplumsal değişime dair değerlendirmeleri büyük oranda meşruiyeti ve geçerliliği tartışmalı Şark Despotizmi tezlerine dayalıdır. Pek çok siyaset bilimcide görüldüğü üzere Mardin’in toplumsal yapı ve değişmeye ilişkin analizleri de kayıp burjuvazinin, kayıp sivil toplumun, kayıp toplumun ortaya çık(a)mamasını tasvire yönelmiştir. Arlı’nın (2008, ss. 640-641) “olmayanın sosyolojisi” olarak adlandırdığı bu yaklaşım Batı Avrupa toplumsal formasyonlarında mevcut olan fakat Osmanlı-İslam ve Türkiye tarihinde ‘olmayan’ yapı ve kurumları araştırmakla maluldür. Ancak Arlı bunun en önemli nedeni olarak “antropolojik bakışın yeterince işe koşulmaması” olarak görür. Halbuki antropolojik bakışın kendisi Weber’e kaynaklık ettiği biçimiyle tam da Batı dışını böyle bir yokluklar tarihi olarak ele almaya müsait bir bilgi dağarcığı meydana getirmektedir. Mardin de gerek Weber üzerinden gerekse Geertz ve De Certau üzerinden bu antropolojik gelenekten yeterince beslenmektedir. Dolayısıyla bu yokluklar sosyolojisinin Avrupamerkezci yapısı ancak Mardin’in geliştirdiği ikilikler çözümlemesinin dayandığı yapısal işlevselci modernleşmeci toplumsal yapı ve değişim anlayışı çözümlenerek anlaşılabilir. Bunun için de Mardin’in yer almaya gayret ettiği literatürün kavramsal ve teorik çerçevesi ile daha fazla ilintili bir biçimde ele

alınması gerekmektedir.

Kemal Karpat: Toplumsal Değişimde Nüfus ve Göç Dinamikleri

Tarihçi Kemal Haşim Karpat yukarıda ele aldığımız diğer isimler kadar dikkat çekmese de Osmanlı modernleşmesi ve Türkiye'de toplumsal değişme üzerine tarihsel bir perspektif ile ampirik çalışmaları da içeren önemli bir külliyat oluşturmuştur. Özellikle nüfus, göç ve şehirleşme üzerine yazdıkları ile toplumsal değişim üzerine kapsamlı bir perspektif oluşturan Karpat'ın Türk modernleşmesine ve toplumsal değişime dair kapsamlı analizlerini *Türk demokrasi tarihi, Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı'da değişim: Modernleşme ve uluslaşma, Osmanlı nüfusu (1830-1914): Demografik ve sosyal özellikleri ve Türkiye'de toplumsal dönüşüm: Kırsal göç, gecekondu ve kentleşme* isimli eserlerinde bulmak mümkündür. Bu eserlerinde ve kaleme aldığı pek çok makalede Karpat, kurumsal değişim, göç, nüfus ve tabakalaşma gibi etkenler etrafında, modernleşmeye dair geliştirilmiş tek boyutlu ve yalınkat bakışları sorgulamaktadır.

Karpat'ın değişimle ilgili perspektifini siyaset tarihçiliği şekillendirmiştir. Doktora tezini yazdığı zamanlarda Amerikan akademisinde egemen olan modernleşme teorilerini bir süre kullandıktan sonra bu teorilerdeki açıklama noksanlıklarını görerek nüfus, göç ve kentleşme alanlarında ampirik çalışmalara yönelmiştir. Bu ampirik çalışmalarla bir yandan Ortadoğu toplumlarındaki sosyal değişimle ilgili teorilerdeki boşlukları doldurmaya çabalamış bir taraftan da alternatif açıklamalar geliştirmeye çalışmıştır. Özellikle metodolojik olarak tarihsel istatistiği kullanması aynı zamanda bunu mevcut toplumsal yapıdaki izdüşümlerinin peşinde olması Karpat'ın eserlerini önemli birer katkıya dönüştürmektedir. Nihayetinde bağımsız bir teori geliştirmese de Karpat, oluşturduğu geniş külliyat dahilinde modernleşme ve toplumsal değişmeye dair kapsamlı bir analiz hattı meydana getirmiştir.

Karpat'ın modernleşme ile ilgili olarak ısrarla savunduğu temel fikir Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki sürekliliktir. Onun özellikle ilk yazılarını kaleme aldığı yıllarda bu süreç mutlak manada kesintili bir biçimde ele alınmaktadır. Hâlbuki Karpat Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun kesintisiz bir devamı olduğunu düşünmektedir. Ona göre Cumhuriyet dönemi boyunca yaşanan bütün çatışma, çelişki ve yönelimler, Osmanlı döneminden miras olarak aktarılmıştır. Karpat bunu bir röportajında şöyle dile getirmektedir:

İttihat ve Terakki devrinde Gaziantep ve bölgesinde hakim olan ailelerin Cumhuriyet devrinde de hakim olduğunu görüyoruz. Halkı temsil eden aile var, devleti temsil eden aile var. Bu devleti temsil edenler sonradan

mesela İttihat ve Terakki'nin öncüleri ve sonra Halk Partisi'nin öncüleri ve temsilcileri olmuş. (Karpas, 2003, s. 400)

Ona göre Osmanlı'yla Cumhuriyet arasında olsa olsa bir siyasî rejim kopukluğu vardır. Ancak toplum ve kültür devam etmiştir (Karpas, 2003, s. 405). Bu çerçevede İslam'ın toplumsal konumu bu sürekliliği sağlayan en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Karpas diğer modernleşme analizlerine göre dinin toplumsal yapıdaki birleştirici rolünü daha iyi kavramıştır. O modernleşme politikalarının ve modernleşme analizlerinin en zayıf tarafı dini ihmal etmeleridir. Cumhuriyet dönemi boyunca, laikliğin uygulanma biçimi ile bağıntılı olarak, Cumhuriyet elitlerinin çoğu, halkın ulusal kimliğinin en önemli ideolojik ögesi olan İslam dinini hesaba katmamışlardır. Bu çerçevede Karpas "Türkiye'nin toplum olarak gücünü mahveden" (Karpas ve Düzal, 2006) temel sorununun toplum ile devletin birbiriyle bağdaştırılamamasına sebep olan din-laiklik ayrımı olduğunu düşünmektedir. Nurgün Oktik'in (2008, s. 8) belirttiği gibi Karpas İslam'ı hem toplumun bir kimliği hem de özünü kaybetmeden değişmesine yardım eden bir kurum olarak görmektedir. *İslam'ın siyasallaşması* adlı eserinde bu ilişkinin halen varlığını sürdürdüğünü iddia etmektedir. Bu çerçevede onda bir Türk İslamı vurgusunu bulmak mümkündür. Görüldüğü gibi Karpas İslam'ın Osmanlı toplumu ve devamında modern Türkiye için ideolojik anlamını öne çıkaran bir bakış açısına sahiptir.

Modernleşmeyi ele alırken Karpas'ın üçüncü hareket noktasını içsel dinamiklere yaptığı vurgu oluşturmaktadır. Orta Doğu'nun modernleşmesi hakkındaki çalışmaların çoğu genellikle dışarıdan Avrupa etkisine vurgu yapmakta, Orta Doğu toplumlarının tepkisine pek az yer vermektedirler. İçsel dinamiklere vurgu yapanlar da 19. yüzyıl Orta Doğu ve Balkan tarihlerini genellikle dogmatik ve ulusal perspektiflerden ele almaktadırlar. Neticesinde ona göre Osmanlı imparatorluğunun sosyal ve siyasal yapısındaki değişimler ve bu değişimlerin bölgede yeni doğan ulus devletler üzerindeki etkisi genellikle göz ardı edilmiş ve ideolojik ve ulusal önyargılar ekseninde yorumlanmıştır. Bu tür yorumlamalar sadece kültürel ve dini dünya görüşlerinden değil aynı zamanda Osmanlı sosyal tarihi hakkındaki bilgisizlikten de kaynaklanmaktadır. Her şeyden evvel Avrupa etkisinden önce de Osmanlı toplumunda çeşitli değişimler olduğu kabulü ile başlamak gerekmektedir. Avrupa etkisi olsa olsa bunu hızlandırmıştır (Karpas, 1972, s. 243). Karpas'a göre Osmanlı kültürel siteminin dönüşümü Batı'dan farklı bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Karpas'ın Osmanlı Türk modernleşmesine dair diğer bir temel noktası toplumsal değişimi sadece elitlerin siyasal kararları ile gerçekleşen devlet mekanizmasının farklılaşması olarak ele almaması aynı zamanda bu değişimin içinde gerçekleştiği sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik bağlamın

etkilerini çözümlemesidir. Ona göre Osmanlı-Türk modernleşmesi dâhili ve harici etkenlerin altında değişik düzeylerde işleyen bir yapıda görülmek durumundadır. Bu çerçevede onun özellikle tabakalaşma sistemine ve 17. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve modernleşme sürecinde hızlanan bu tabakalaşma sistemi içinde gerçekleşen değişimlere özel bir önem verdiğini görmekteyiz. Karpat’a göre “Osmanlı toplumsal düzeninin iki temel kurumundan biri, dini ve etnik sınırları aşan dört tabakalı (askerler, bürokratlar, zanaatkar ve tüccarlar ile reaya, yani üretici sınıflar) hiyerarşik toplumsal düzen, ikincisi ise millet sistemidir” (Karpat, 2008, s. 12-13). Klasik dönemde toplumsal dönüşüm güçleri sabit olduğu için bu dört zümrenin işlevleri etrafında şekillenen değişim öngörülebilir vaziyetteydi. Ancak 17. yüzyılın başlarında yeni değişim güçlerinin ortaya çıkması ile birlikte üçüncü (tüccarlar ve zanaatkarlar) ve dördüncü (köylüler ve çobanlar) zümre geleneksel öngörülebilir değişim döngüsünü kırdılar. Esasında bu yapısal değişim birinci (askeriye) ve ikinci (kalemiye/ilmiye) zümrenin sosyo-ekonomik temellerini sarstı ve siyasi-kültürel işlevlerini yeniden şekillendirdi. İşte bu yeni ortamda yeni toplumsal önderler olarak ayanlar meydana çıktı. Orta sınıfın Müslüman kesimini teşkil eden bu yeni zümrenin 18. ve 19. yüzyıllar boyunca işlev ve güçleri çeşitli değişimler gösterdi. 18. yüzyıl boyunca sosyo-ekonomik düzende yaşanan dönüşümler neticesinde yeni bir zümre olarak ortaya çıkan önde gelenleri ifade etmek üzere sıklıkla eşraf adlandırması kullanılmaktadır. Ayan hükümet tarafından verilen bir unvan iken eşraf genellikle toplum tarafından atfedilen bir sosyal konumdur. Karpat, ayanların bürokratik düzen ve bu düzenin çatışan ideolojik grupları ile olan ilişkisinin 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başlarında Osmanlı toplumunun dâhili değişimin merkezi dinamiklerini teşkil ettiğini düşünür. Her iki grup da değişen yoğunluklarda harici etkilere maruzdurlar ve bu etkilere değişik düzeylerde tepkiler vermişlerdir. Bu durumla karşılaşan bir dizi denge üzerine bina edilmiş bulunan Osmanlı siyasi sistemi bir taraftan dağılırken diğer taraftan da yeni bir sisteme olan ihtiyacı üretmiştir. Esasında sistemin tehditleri cevaplama kabiliyeti sosyal yapının kültürel-dini hatlar boyunca yeni siyasi durumlara doğru evrilmesi ile birlikte işlemektedir.

Bu analiz çerçevesinde Karpat, Osmanlı devletinin dönüşümünün yapısal değişimin tarihsel-işlevsel bir perspektifi üzerine bina edildiğini belirtir. Ona göre bu süreçte özellikle Müslüman ve gayrimüslimler arasında tabakalaşmanın değişen biçimleri önemlidir. Ardından Osmanlı toplum yapısını –zümreleri ve bu zümrelerin işlevlerini- değiştiren sanayi devrimi sonrası Avrupa piyasası ile ilişkiler önem kazanmaktadır. Bu ilişkiler Osmanlı toplumunda yeni sosyo-ekonomik dinamiklerin ortaya çıkmasına ve toplumsal yapıyı şekillendirmesine yol açmıştır. Üçüncü olarak ise bu iktisadi değişime işlevsel

bir cevap oluşturmak üzere siyasi sistemin dönüşümü gerçekleşir. Böylece devletin yeni düzenleme işlevleri ortaya çıkar. Karpat Osmanlı toplumsal değişiminin bütün bu sosyo-ekonomik hatlar (meslekler, mülkiyet örüntüleri, gelir düzeyleri ve kültürel-siyasi değerler) boyunca yaşanan değişimlerle yeni bir siyasal kadro ile şekillenen yeni bir siyasal yapının ortaya çıkışı ile açıklanabileceğini belirtir.

Burada Karpat'ın toplumsal değişim ve modernleşmeye dair bir başka temel varsayımı ortaya çıkmaktadır. Ona göre Osmanlı-Türk modernleşmesi 18. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşen daimi bir merkezileşme etrafında anlaşılabilir. Zira devletin içeride sosyo-ekonomik alanda yaşanan hızlı farklılaşmalar ve dışarıda güç kaybına karşı birincil tepkisi merkezileşme kanalıyla bütünleşmeyi sağlama yönünde olmuştur. Bu merkezileşme sürecinde devletin harici baskılara yanıt verme ihtiyacı kadar –ki bu sıklıkla vurgulanmıştır– sosyo-ekonomik düzenin yeniden tanımlanması da önem arz etmektedir. Başka bir deyişle merkezileşmenin dahili ve harici motivasyonları mevcuttur.

Merkezileşmenin dahili motivasyonlarından birisi 17. yüzyıl boyunca güç kazanan ve ayaklanan ayan tehdidini ortadan kaldırmaktır. Karpat'a göre daha sonraki dönüşümleri ve sosyal yapıyı etkileyecek bir biçimde Devlet bu ayanları güçsüzleştirirken Rumeli ve Anadolu'da üst zümreden Müslümanların elindeki toprakları çoğunlukla gayrimüslimlere çiftlik olarak verdi. Ayanlara ve yeniçerilere karşı dolaylı olarak gayrimüslim grupları güçlendiren bu uygulama 19. yüzyıl Osmanlı siyasal yapısını ciddi bir biçimde etkilemiştir. Buna karşın Osmanlı merkezi yeni bir askeri organizasyon ile denetimini sürdürmeye çabalamıştır. Merkezi bir devletin ortaya çıkışının ilk emarelerini bünyesinde taşıyan bu askeri oluşum yeni bir mali organizasyonu da beraberinde getirmiştir. Ayanların tasfiyesi ile sahipsiz kalmış olan tımarların gelirlerini ve yeni tür vergileri toplamak üzere oluşturulan mali örgütlenme yeni muhasebe yöntemlerini de beraberinde getirmiştir. Böylece III. Selim devrinde merkezi bürokratik örgütlenmenin ilk çekirdeği meydana çıkmıştır. Bu girişimler 1807 Yeniçeri isyanı ve ardından gelen Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı ile sekteye uğrasa da 1826 sonrasında artık önü alınamaz bir değişimi meydana çıkarmıştır. Toplum adına konuşan ayanlar ve ulemanın ortadan kalkması ile kontrolden kurtulan Sultan mutlak bir güce kavuşmuştur. Karpat 1800'lerden başlayarak Türk modernleşmesinin toplumsal güçlerin dengeleyici etkisinden uzak bir merkezileşme ile ifade edilebileceğini düşünmektedir.

Karpat'ın bütün modernleşme analizini boydan boya kesen en önemli analiz onun orta sınıfın oluşumu çerçevesindeki çözümleridir. Klasik Osmanlı toplumsal düzeninde mevcut olan toplumsal zümreler 18. yüzyıl boyunca

yaşanan gerilimler ve 19. yüzyılın başındaki merkezileşme girişimleri ile baştanbaşa değişmiş ve neticesinde 19. yüzyılda yeni temeller üzerinden ortaya çıkan yeni bir Müslüman orta sınıf hem Osmanlı son dönemi modernleşme çabalarını hem de Cumhuriyet tarihindeki toplumsal değişim tecrübelerini şekillendiren ana unsur olmuştur. Karpaz değişik yerlerde Osmanlı’da bağımsız bir orta sınıfın meydana çık(a)mamasını ele alır. Ona göre bir orta sınıfın oluşturulması Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devreden en önemli gündemlerden biridir. Zira uzun vadede toplumsal değişim ve modernleşmenin sorunsuz bir biçimde gerçekleştirilmesi böyle bir sınıfın varlığına bağlıdır. Karpaz, bütün Osmanlı tarihinde ancak nadir birkaç durumda “Müslüman bir tüccar ya da zanaatkarın yüksek bir göreve getirildiği ya da danışman olarak kullanıldığı[nı]” belirtir. Ona göre “yönetim tüccara, onun mesleki bilgisine ve bağlantılarına ihtiyaç duyar ancak ... onu iktidar ve etki dairesinin dışında tutar” (Karpaz, 2008, s. 31). Bu tür bir sınıfın oluşma imkanı ayanlıkta mevcuttur. Ancak ayanlığın ortadan kaldırılması müstakil bir orta sınıfın oluşma imkanını yok etmiş; yerine devlete bağımlı bir orta sınıf meydana çıkmıştır.

Bu yerel orta sınıf ekonomik ve kültürel bakımdan çevresini etkisi altına almasına rağmen merkezî alanda siyasi gücü yoktu. I. Meşrutiyet bu orta sınıfın kısaca siyasi alanda sesini duyurmasına imkân vermiştir. Bu sınıfa muvazi (paralel) olarak gelişen entelektüel grup, 1908’de hürriyeti ideoloji olarak kullanarak sultan ve onun bürokrasisinin yerini almıştır. Hürriyet (dar bir çerçeve içinde) medenileşmek ve millileşmek (Türkleşmek) ve iktidarı elinde tutan grubun ideolojisi olmuştur. Ama 1908-18 yılları arası idarecilerin resmî görüşünü kabullenmeyen İslamcı, harsçı, sosyalist vs. gruplar da kendi görüşlerini ifade imkânını bulmuşlardır. (Karpaz, 2010b)

Ona göre 1808 ile 1826 arasındaki bu dönemde yeni bir hükümet tipi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Yeniçeri Ocağı ve Ayanlık kaldırılmış, dolayısıyla buna bağlı olarak ulemanın da gücü ciddi bir biçimde azalmıştır. Böylece mülk sahibi yeni bir Müslüman orta sınıf toplumu şekillendirmeye başlamıştır. Karpaz ayanlığın ortadan kaldırılmasında uzun vadede Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısını derinden etkileyen birkaç boyut tespit etmektedir. Evvela ayanların ortadan kalkması ile ona göre Osmanlı toplumunun dâhili dönüşüm dinamikleri sekteye uğramıştır. Toplumsal güçlerin siyasi merkeze etkisini azaltan bu gelişme ile yeni bir siyasal sistemin işlevsel bir biçimde ortaya çıkması engellenmiştir. 1808’de ayanların devlet ile giriştiği çaresiz pazarlık devamında bu güçlerin tamamen tasfiyesi ile neticelenmiştir. Bu anlaşmada ayanlar kendi toprakları üzerindeki haklarının korunması karşısında devletin merkezi otoritesine başkaldırmamayı ve sultanın iktidarının devamını garanti etmekteydiler. Öte yandan idareleri altındaki köylüler ile hükümet görevlileri arasında vergiler ve idari yükümlülükler gibi resmi işlemlerde idari bir işlev

üstlenmeyi isteyerek idari bir mekanizma olmayı talep etmektedirler. Karpat'a göre ayanlar sonraki dönemde Bürokrasi ile iktisadi zümreler arasındaki bu çatışmayı öngörmüşler ve gelmekte olan merkezi bürokrasi karşısında kendilerini güçlendirmeyi arzu etmişlerdir. Karpat 1808 senedinin bir tarafta merkezileşmeyi arzulayan ve planlayan bürokrasi ile diğer tarafta adem-i merkezileşmeyi talep eden ayanların temsil ettiği iki farklı idare fikrini yansıttığını belirtir. Sened imzalandığında ayanlar kazanmış gibi görünse de devamında gelen siyasi modernleşme döneminde idari işlevlerin yeniden tanımlanması ile ayanların varlığı ve gücü tamamen ortadan kalkmıştır (Karpat, 1972, s. 254). Nihayetinde Rusya'ya karşı savaşta devreye alınan yeni modern silahların da yardımı ile ayanlar sindirilmiş; 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve 1831'de tımar sistemi kaldırılarak sipahiler dört piyade bölüğüne dönüştürülmüştür. Sultan ayanların bütün topraklarına el koyarak kendi adamlarına pay etmiştir.

Karpat'a göre ayanların yerini zanaatkar, toprak sahibi ve değişik iktisadi mesleklerle ilgilenen 19. yüzyılın sonuna doğru ciddi siyasi roller oynayacak yeni bir Müslüman orta sınıf aldı. Bu esasında Balkanlar'da en az altmış yıl önce gerçekleşen hadisenin bir tekrarı idi. Bu sınıfın iktisadi temeli toprağın mülkiyeti ve ekimi idi. Geçmişte hükümetin toplumu kontrol aracı iken şimdi tahıl fiyatları doğrudan hükümet tarafından belirlenemediği için toprağın ekimi bu gruplara iktisadi bir aktivite özerkliği vermekte idi. Böylece genişleyen bir biçimde batılı ekonomik sistemin, nakit ekonomisinin ve serbest pazar sisteminin Osmanlı toplumsal yapısına etkileri ortaya çıkmaktaydı. Ancak gerçek iktisadi güç halen çoğunlukla Rum, Ermeni ve Hristiyan Araplardan oluşan şehrili tüccar gruplarının elindeydi. Bu gruplar arasındaki çatışmalar 1840 sonrasında yaşanan sosyo-politik değişimleri şekillendirdi. Dahası, bürokrasinin hem bir siyasi güç olarak hem de düzenleyici idari bir aparat olarak etkisi yüzyılın başlarındakinden ciddi bir biçimde farklı neticeler doğurdu. Evvela bürokrasi ile iktisadi sistem arasındaki ilişkiye bakılmalıdır. Mülk sahibi köylü ve zanaatkar gruplarının istikrarlı bir iktisadi yaşam için bürokrasi üzerinde baskı kurdukları görülmektedir. Buna mukabil bürokrasi, gelirleri kontrol etmek ve mevcut sosyo-ekonomik ilişkilere bir düzen getirmek üzere baskı kurmaktaydı. Örneğin 1831 nüfus sayımı hem askere alınabilecek kişileri tespit etmek hem de mülkiyetin değişik biçimlerini tespit etmek gibi bir maksada sahipti. Bu bağlamda Karpat Osmanlı devletinde merkezileşme ve bürokratikleşmede bir dönüm noktası olarak Tanzimat Fermanı'nı almaktadır. Ona göre fermanda yer alan yaşam mülkiyet güvenliği esasında bürokrasinin ayanlarla çatışmasında kitleleri arkasına almak üzere attığı bir adımdır.

Ayanların bıraktığı boşluk güçlü bir iktisadi temele sahip olmasa da yeni bir orta sınıf tarafından dolduruldu. Karpat bu sınıfın temellerini 18. yüzyılda

yaşanan iktisadi yenilenmelere bağlar. Ona göre “Lale Devri” olarak bilinen dönemi sona erdiren ve daha sonra yönetici seçkinler içindeki konum ve ağırlığını arttıran küçük tüccar ve esnaf başrolüdür (Karpaz, 2008, s. 67). Bu sınıf Karpaz’a göre “kapitalizme açılışı” engellese de 19. yüzyılda yaşanan toplumsal değişimlerde önemli roller oynamıştır. Karpaz’ın analizlerinde önemli bir yer tutan bu güçsüz orta sınıf sistem karşısında protestocu bir tavra sahipti. Özellikle 1858 tarihli arazi kanunnamesi ile toprak mülkiyeti elde eden Müslüman köylü, yeni bir iktisadi ticari tarımsal aktiviteyi geliştirebilme imkanına sahip olmuştu. Karpaz, Avrupa pazarları ile gelişen ilişkilerde ilerideki bir Osmanlı kapitalizminin ilkel başlangıçlarını tespit etmektedir. Böylece ayanların kaldırılması üzerine bina edilen Müslüman Türk orta sınıf yeni bir tabakalaşmaya zemin hazırlamıştır. Bu ortamda ulema aileleri, küçük tüccarlar, toprak sahipleri ve hatta kırdaki yerleşik kabile reisleri toplumun yeni önderleri olarak ortaya çıktılar. Karpaz, sosyal yapıdaki bu değişimin gittikçe Müslüman ve gayrimüslim tabakaların birbirinden kopmasına neden olduğunu düşünmektedir. Nihayetinde yeni ortaya çıkan bu orta sınıfın milliyetçi seküler bir karakter kazanması ona göre Türkiye Cumhuriyetini kuran sosyo-politik zemini oluşturmuştur.

Öte yandan Karpaz’ın Türkiye’de toplumsal değişmeye yaptığı en önemli katkılar Osmanlı nüfusuna dair çalışmalarıdır. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* isimli çalışmasında Karpaz (2010a), 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde eski Osmanlı coğrafyasındaki yoğun nüfus hareketlerini incelemektedir. Karpaz’ın günümüz Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu toplumlarını anlamak için bir ön şart olarak gördüğü nüfus hareketleri gerçekten de toplumsal yapılarda esaslı değişimler meydana getirmiştir. Günümüzde göçün Türkiye’deki toplumsal değişimdeki işlevi tartışılmaz bir biçimde kabul edilmektedir. Tarihsel boyuttan ampirik veriler ışığında konuya eğilen Karpaz, nüfusun niceliksel ve niteliksel değişimlerini Türkiye toplumsal yapısını anlamak açısından gündeme getirmektedir. Buna göre Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Doğu’dan yoğun bir göç neticesinde şekillenmiş günümüz Türkiye toplumu kendine has bir hareketlilik kazanmıştır. Akabinde Türkiye içindeki toplumsal hareketliliğe de eğilen Karpaz, demografik gelişmelerin ciddi bir biçimde toplumsal değişmeyi sağlayan unsur olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Osmanlı coğrafyasını şekillendiren göçler aynı zamanda Cumhuriyet Türkiye’sinde şehirleri ve toplumsal yaşamı ciddi bir biçimde etkilemeye devam etmiştir. *Türkiye’de toplumsal dönüşüm: Kırsal göç, gecekondular ve kentleşme* adlı eserinde Karpaz özellikle gecekondular olgusuna eğilir. Döneminde başkaları tarafından anormal bir olgu olarak ele alınan gecekondular olgusunu Karpaz modernleşmenin ve toplumsal değişimin olağan bir neticesi

olarak görmektedir. Ona göre göç Osmanlı'nın kurulduğu günden itibaren toplumsal yapıda değişimin en önemli unsurudur ve bu unsur işlemeye devam etmektedir. Gecekondulaşmayı köylülerin şehri işgali olarak değil de yaşanan iktisadi ve siyasi süreçlerin bir neticesi olarak ele alan Karpat çözüm önerisi olarak da daha kapsamlı ve planlı bir kalkınma ve sağlıklı bir kentsel büyümeyi önermektedir. Bu çerçevede onun göç ve gecekondulaşmaya dair yaptığı sosyal analiz, içeriğinden ziyade perspektifi ile toplumsal değişimin ele alınmasında yol gösterici bir mahiyettedir.

Karpat modernleşme sürecinde devlet ile halk arasında yaşanan kopukluğu da analiz etmektedir. Karpat'ın belki de en çok okunan çalışması aynı zamanda doktora çalışması olan *Türk demokrasi tarihi*'dir. 1959'da yayımlanan bu eserinde Türk toplumunun değişme sürecini sosyolojik bir temelde inceleyerek, Türkiye'nin geleceğini tayin edecek ana gücün demokrasi olduğunu savunmaktadır. Onun bu eserde ifade ettiği fikirler dönemin gelişme ve demokratikleşme tartışmaları ile ilişkilidir. 1950'lerde ABD'de Orta Doğu toplumlarında toplumsal değişim ve modernleşme, demokratikleşme çerçevesinde ele alınmaktadır. Nitekim kendisi bir röportajında 1960'lar boyunca New York Üniversitesinde gelişme teorileri dersi anlattığını ifade etmektedir. Bu röportajda Karpat, kendisinin başkalarının Batı dışı toplumlara dair uzaktan oluşturdukları bu teorileri anlatmaktan çok sıkıldığını ve Türkiye toplumuna dair birincil araştırmalar yapmaya başladığını anlatır (Karpat, 2003, s. 404). Karpat, yukarıda özetlediğimiz fikirlerinin henüz oluşum döneminde olduğu bu dönemde Türkiye'de demokratikleşmeyi biraz da Menderes tecrübesi ışığında tarihsel bir perspektiften ele almaya çalışır. Daha sonra defaatle tekrarladığı üzere siyasetçiler toplumun değişim taleplerini anlamaya çabalarsa demokratikleşmenin de gerçekleşeceğini düşünür.

Bu çerçevede son olarak değişimin tarihsel boyutuna dair analizlerini not etmek gerekir. Karpat, Osmanlı toplumunun durağan bir toplum olduğunu kabul etmez. Ona göre her toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da değişim fikri mevcuttur (Karpat, 2003, s. 405). Ona göre kendi sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamı içerisinde Osmanlı toplumunu idare eden elitler, değişerek aynı kalma prensibini benimsemişlerdi. Sorun bu değişimin kendi içsel dinamikleri çerçevesinde gerçekleşmediği noktada, toplumsal yapı kendisini yeniden üretmediğinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Karpat kendisinin de yakından tanıdığı ve belirli boyutlarıyla içinde yer aldığı modernleşme literatüründe olduğu gibi Osmanlı toplumunu modern öncesi durağan bir yapı olarak ele almaz; hatta tam aksine pek çok boyutuyla modern dönemi şekillendiren çeşitli toplumsal değişimlerin gerçekleştiğini göstermeye çalışır.

Özetleyecek olursak Karpat'ın Osmanlı-Türk modernleşmesi ve toplumsal

değişimle ilgili temel çıkarımlarını ve hareket noktalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- (i) Karpat toplumsal değişime dair çalışmalarını ampirik verilere ve araştırmalara dayalı tarihsel bir perspektiften gerçekleştirmektedir. Böylece tarihsel boyutu ihmal etmemekte ancak toplumsal gerçekliği de önemsemektedir.
- (ii) Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki sürekliliğe vurgu yapmaktadır. Bu vurgu sadece kurumsal düzeydeki sürekliliklere değil aynı zamanda zihniyetin ve toplumsal grupların da gösterdiği devamlılıklara da yansımaktadır.
- (iii) Bu çerçevede Karpat İslam'ın Osmanlı toplumu ve devamında modern Türkiye için ideolojik anlamını öne çıkaran bir bakış açısına sahip olduğunu vurgular. Ona göre İslam modernleşmenin önünde bir engel değil aksine modernleşmeyi besleyebilecek unsurları bünyesinde barındıran bir dindir.
- (iv) Döneminde çok yaygın olduğu üzere modernleşme ve toplumsal değişimi doğrudan harici etkilere dayalı olarak ele almaz. Aksine bu süreçte dâhili dinamikleri merkeze alan bir analiz geliştirir.
- (v) Bu dahili dinamikler çerçevesinde toplumsal değişimi sadece elitlerin siyasi kararları ile gerçekleşen devlet mekanizmasının farklılaşması olarak ele almaz; aynı zamanda bu değişimin içinde gerçekleştiği sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik bağlamın etkilerini çözümlemeye özel bir önem verir.
- (vi) Bu bağlamda Osmanlı tabakalaşma sistemindeki değişimleri önemsemektedir. Karpat modernleşme çerçevesinde orta sınıfın oluşum ve dönüşümüne özel bir yer vermektedir. Ona göre Osmanlı toplumsal sisteminin onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda yaşadığı dönüşümler eşliğinde bağımsız bir orta sınıfın gelişmemesinin oluşturduğu uzun vadeli etkiler toplumsal değişim açısından önemlidir.
- (vii) Karpat'a göre Osmanlı-Türk modernleşmesi merkezileşme çerçevesinde ele alınabilir. Orta sınıfın oluşmaması neticesinde bürokrasinin rakipsiz bir siyasi güç olarak kalması ve devletin dağılmaktan kurtarılması sürecindeki politikalar merkezileşmeyi doğurmuştur.
- (viii) Karpat'ın toplumsal değişim analizine kattığı en önemli unsur demografik hareketler ve göçün rolü üzerine yaptığı incelemelerdir. Ona göre Osmanlı devleti kurulduğu günden itibaren toplumsal değişimde temel bir rol oynayan demografik hareketlilik Osmanlı sonrası coğrafyanın şekillenmesinde, ulus devletlerin ortaya çıkmasında da önemli bir unsurdur.
- (ix) Demografik hareketlilik (iç göç) aynı zamanda modern Türkiye'de de toplumsal değişim açısından önemli bir unsuru oluşturmuştur. Bu çerçevede Karpat gerçekleştirdiği gecekondü incelemesinde Türkiye'de

kentleşme etrafında oluşan toplumsal değişim dinamiklerini ele almaktadır. (x) Son olarak Karpat toplumsal değişim ile ilgili çalışmalara siyasetin toplumsal temelleri çerçevesinde demokratikleşme ile ilgili çeşitli katkılar yapmıştır. Türkiye tarihinde halk ile yönetim arasındaki örtük ilişkinin karşılıklı denge örüntüsünü analiz ederek demokratikleşme ile toplumsal değişim arasındaki bağı ortaya çıkarmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu yazıda Türkiye’de sosyoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimi ve siyasal tarih alanlarından modernleşme çerçevesinde toplumsal değişimi bütünlüklü bir biçimde ele almaya çalışan dört ismi ele aldık. Bu bölümde incelenebilecek başka isimler de elbette mevcuttur. Örneğin Ziya Gökalp’in modernleşmeyi çerçeveleyen yaklaşımı, Metin Heper’in bürokrasi merkezli yaklaşımı, Nilüfer Göle’nin Batı dışı modernlikler yaklaşımı bu çerçevede incelenebilecek yaklaşımlardır. Ancak bütünlüklü bir değişim analizi yapmaları açısından Turhan, Kıray, Mardin ve Karpat’ın yaklaşımlarını incelemenin toplumsal değişimin Türkiye sosyal bilimlerinde ele alınışını kavramak açısından yeterli bir bakış açısı sağlayacağını söylemek mümkündür.

Yukarıda incelediğimiz dört isimde de görüldüğü üzere Türkiye’de toplumsal değişimle ilgili çalışmalar temelde modernleşme problematiği ekseninde ortaya çıkmışlardır. Klasik sosyolojide ve modernleşme kuramlarında sorulduğu biçimiyle “Türkiye neden modernleşemedi?” şeklindeki bir soru bu çalışmalara esas ruhunu vermektedir. Sorunun bu olumsuz karakteri tüm tarihsel sürecin Arlı’nın Şerif Mardin’i değerlendirirken ifade ettiği gibi bir yokluklar sosyolojisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ya da modernleşmeyi aşamaları önceden tayin edilmiş bir süreç olarak gören yaklaşımlar Mümtaz Turhan’ın sorduğu biçimiyle “Garplılışma’nın Neresindeyiz?” şeklinde bir soru çerçevesinde modernleşmeyi ele alabilmektedirler. Öte yandan Türk sosyolojisindeki değişimle ilgili çalışmaların büyük oranda kuramsal temellerini Batı sosyolojisinden alan çalışmalar olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca çalışmaların kaleme alındıkları dönemlerin siyasal ortamları da bu açıklamalar üzerinde hayli etkili olmaktadır.

Turhan 1940’larda *Kültür değişimleri* isimli çalışmasını gerçekleştirirken dönemin değişen siyasi ortamının da etkisiyle devlet eliyle yukarıdan gerçekleştirilen batılılaşma yerine aşağıdan modernliğin imkanlarının açığa çıkarılması yoluyla gerçekleştirilecek bir değişimi öne çıkarmıştır. Zira tam da İkinci Dünya Savaşı’nın sonrasına denk gelen bu dönemde Türkiye’nin yeni dünya sistemine kabul edilebilmesi için demokratikleşme şartı konulmuştur. Turhan, Marshall yardımı çerçevesinde köye gelen traktörün ve yolun toplumsal yapı üzerindeki etkisini gözlemleyerek modernleşme için devletin imkân

oluşturmasının yeterli olduğunu belirtmiştir. Turhan'ı erken bir modernleşme kuramcısı saymak mümkündür. Zira neredeyse modernleşme kuramlarının tüm bileşenlerini bünyesinde barındıran bu çalışma antropolojinin ve sosyal psikolojinin sağladığı imkanlarla bir modernleşme reçetesi oluşturmaktadır.

Kıray da benzer şekilde modernleşme kuramları ve yapısal-işlevselci yaklaşımla dirsek teması içerisinde Türk modernleşmesini değerlendirmiştir. Ancak onu bu ve sonraki bölümde ele alınan diğerlerinden farklı kılan bir yön mevcuttur. Bu da onun tarihsel boyuttan değil daha çok ampirik araştırmalara dayanması ve değişime kuramsal bir şekilde yaklaşmasıdır. Kıray 1950 sonrası Türkiye'deki sanayileşme ve kentleşmeyi analiz ederek bu yolun doğal olarak toplumun modernleşmesine ve sekülerleşmesine gideceğini düşünmüştür. Ancak dayandığı modernleşme kuramlarının sonraki yıllardaki çöküşü Kıray'ın çalışmalarına da yansımıştır. 1970'lerin ortasından itibaren Kıray'ın araştırmaları kesintiye uğramış, aynı çapta önemli çalışmaları artık gerçekleştirilememiştir. Ancak sadece geliştirdiği kuramlar ve modellerle değil hakkında yazı yazan herkesin üzerinde ittifakla belirttiği gibi yetiştirdiği öğrencilerle de Türkiye'de kentleşmeden, demografiye, siyaset biliminden sosyolojiye kadar pek çok alanda yoğun etkiler bırakan Kıray değişimle ilgili sosyolojik çalışmalarda mutlaka başvurulması ve dikkate alınması gereken bir miras bırakmıştır. Kıray Türkiye'de toplumsal değişimle ilgili çalışma yapanların hala dikkate alması gereken bir isimdir.

Mardin merkez-çevre kavramsallaştırması olarak bilinen yaklaşımında Türkiye'de modernleşmeyi batılılaşmacı bürokratik merkez ile islami toplumsal çevre arasındaki bir mücadele tarihi olarak görmektedir. Ona göre toplumsal değişimin dinamikleri bu iki gücün mücadelesinde yatmaktadır. Mardin'in şark despotizmi tezlerine dayanarak geliştirdiği bu yaklaşıma mukabil, Karpat Osmanlı'nın klasik modeli ile modernleşme dönemi arasında daha fazla süreklilik tespit etmektedir. Onun göç, demografik dinamikleri kurumsal değişimler üzerine bina ettiği yaklaşıma göre modernleşme bir merkezileşme süreci olarak anlaşılabilir. Bu modele göre devletin merkezileşme sürecindeki rolü toplumsal değişimin sınırlarını da belirlemektedir.

Bu yazıda ele aldığımız sosyal bilimciler arasında Karpat'ın yaklaşımı hem tarihsel hem de ampirik açılarından daha kapsayıcı görünmektedir. Karpat'ı bu bölümde ele aldığımız diğer sosyal bilimcilerden ayıran en önemli yan, tarihsel çalışmalarını ampirik boyutla destekliyor olması, aynı zamanda buradan elde ettiği perspektifle güncel toplumsal meseleleri analiz etmesidir. Örneğin bir işlevselci olarak Kıray'da tarihsel derinlik bulunmamaktadır. Turhan ve Mardin ise tarihsel bir değerlendirmeye sahiptirler ancak bunu ampirik olarak derinleştirememektedirler. Turhan'da güncel toplumsal analiz mevcuttur ancak Mardin'de güncel toplumsal analiz kavramsal incelemeler düzeyindedir.

Dolayısıyla burada ele aldıklarımız arasında toplumsal değişime en bütüncül yaklaşımın Karpata olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Türkiye sosyal bilimleri toplumsal değişimle ilgili tartışmalarda bir modernleşme yorgunluğu yaşamaktadırlar. Toplumun gitmesi gereken bir yön olduğu fikri Türkiye’de toplumsal değişimi her daim ideolojik bir gerilim hattına dönüştürmekte ve “normal” toplumsal değişim için alan kalmamaktadır. Dolayısıyla değişimle ilgili toplumsal gerçekliği eksene alan ampirik temellere sahip açıklamalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Sunar, L. (2014). [Extended Abstract] Social change in Turkish social sciences. *Turkish Journal of Sociology*, 2014/2, 3/29, pp.117-125

EXTENDED ABSTRACT

Social Change in Turkish Social Sciences

Lutfi Sunar

Contemporary sociological literature on social change is abundant and various (see Vago, 2003; Weinstein, 2010; Servaes, 2011). However in Turkey the number of theoretical, historical and practical studies on social change is comparatively less. Although some progress have recently been observed (Zencirkiran, 2012; Alpkaya and Duru 2012; Sunar, 2014), there is still major areas requiring research, especially on the question of modernization. Although almost every social scientist has made some analysis on modernization, the topic of social change has yet to draw theoretical and conceptual attention. Therefore, studies related to social change and modernization in Turkey recalls individual efforts rather than a discursive shift towards theories and concepts. For this reason I will review the work of Mumtaz Tarhan, Mubeccel B. Kiray, Serif Mardin and Kemal Karpat who have conducted original researches on social change. Consequently in this study I will draw attention to the necessity of further explanation based on empirical evidence and strategies of interpretation found therein.

Mumtaz Turhan's Conception of Cultural Change

Turhan's critical study titled *Kültür değişimleri* (Culture change: A social psychological investigation) (1951) explores and interprets modernization in Turkey. The work's historical context is shaped by the political changes surrounding Turkey's decision to leave the single party system in order to integrate into the Western block. Turhan is critical of the type of Westernization and anticipates possible trajectories Turkish society may encounter in the new period. While doing this, Turhan pays special attention to a detailed investigation of the concept of culture itself and cultural changes with the help of the social sciences. According to Turhan from primitive stages to modern times societies have followed an evolutionary path that rules over biology. According to him, the signs of ancient civilizations may be seen in the customs, habits, traditions and arts of modern society that prove the evolution of humanity. It can easily be seen that this view involves a serious commitment to an evolutionary logic which became popular in anthropology and sociology during the mid-20th century.

According to Turhan (1997, pp. 59-60), the most important factors

guiding the acceptance and diffusion of a new culture into a given community are functionality, legitimation, the pace of reform, and the adaptation of new borrowings to the present culture. Cultural structure changes in step with these factors. Some changes survive but others are spurred or discarded because they are no longer functional. From this point, based on Bartlett's (1946) theory on culture, Turhan says that there are two types of culture change: *Free* and *forced*. Free changes are related to the new cultural components which depending on whether or not people find them profitable. Forced changes, on the other hand, are related to the replacement of some determined cultural components with new ones by an authority. But in order for forced changes to be permanent in the long run, they should also be useful, functional and consistent. Turhan explains it by examples that are based especially on his own observations made in his hometown, Erzurum. He thinks that an important condition of social change is external interaction. External interaction is the different or more effective kind of manner to deal with the cultural necessities and to perform the functions. But the type of interaction is the determinant for the outcome.

Turhan, who extensively indicates the socio-psychological extent of social change in Turkey, discusses the effects of Westernization on different institutions and the urban areas, especially in the light of the relation between sociology and history and anthropology and psychology. He said that that this new era will lend itself to the Westernization in the context of opportunities for change and favors gained for society.

Mubeccel B. Kiray: Functionalist Definition of Social Change

The only social scientist that has direct, comprehensive and theoretical studies on social change is Mubeccel B. Kiray. Starting from his doctoral studies, Kiray (2005) was singularly concerned with social change throughout her academic life. The 1950s was a period of rapid social change in Turkey. Industrialization was beginning to develop, urbanization was intensively taking place and deep social problems were looming large. Thus, social change was widely seen as a problem by social scientists (Tekeli, 2000). However, Kiray was interested in the source, dynamics and forms of this change. As a result, she suggested that the problems originated from the lower rate of change or the lack of change itself.

In this atmosphere Kiray, to be able to describe and analyze the change, has made significant fieldworks throughout the 1960s and in the first half of the 1970s (Ozbay, 1985, p. 33). The first of her work was on the Eregli, prepared for the State Planning Organization (DPT). There she tried to understand the social effects arising from planned industrialization. She also prepared a

second DPT study on tourism (Kiray, 1964). Later she turned her attention to the form of rural transformation and its discontents in Cukurova (Kiray, 1966, Pink & Kiray Hinderer, 1970). In the early 1970s, Kiray made an investigation about the relationship between the structure of business life and urbanization in Izmir (Kiray, 1998). Kiray paid close attention to the impact of economic changes on social structure.

In principle, Kiray explains social structural change by extending the functionalist theory. According to her, “every social structure is the integration of bilateral impacts of human relations, social institutions and social values generating from their interactions. And this integration changes with a non-constant speed and tempo” (Kiray, 2000, s. 19). In this context, she asserts that there are four basic elements which compose the social structure and enable its analysis: Ecology, population, organization and values. While explaining social change, Kiray uses the notion of *buffer institutions*, which is the most important contribution of Kiray to the sociological theory. These developments are influenced by similar modernization theories on non-Western societies during the 1960s (see Lerner, 1958; Rostow, 1960). They all saw Turkish society as a transitional society, shifting from tradition to modern life.

In 1962 while Kiray was conducting her study, she made a number of predictions about the future social changes in Eregli. For this reason she planned to perform the same study again after 20 years. In 1982 she returned to the region for the second phase of the study. Actually the second phase was very important for testing her own theoretical model, assumptions, instruments and arguments (Aktar, 2007; Ozbay, 1985, p. 34). However this study was never published. In the long biographical interview, she said that there were problems in data collection process (Atacan, 2001, pp. 204-205). However, Aynur İlyasoğlu (2010, p. 189), who was a part of the team in charge of collecting data for the study, admitted that the main reason was not the problems Kiray cited. The reason was rather that the predictions about modernization made by Kiray in 1962 couldn't be verified. The town did not evolve into a modern industrial city as she predicted, rather informal premodern relations remained more preponderate. In other words, the so-called transition lasted longer than what Kiray predicted; with no end in sight.

Suna Basak (2005, p. 44) argues that a positivist epistemology undergirds Kiray's understanding of causation. Kiray dealt with social reality by a strictly functionalist approach. While Kiray's contributions to our understandings of social change through buffer mechanisms was novel. The unmasking of the positivist epistemology underlying her uncritical functionalism generated intense criticism and gradually lost its persuasive power around the world.

Serif Mardin: Transformative Dialectic of the Center-Periphery Relations

Serif Mardin is one of the most recognized names on modernization in Turkish sociology today. He studied on the issues of Turkish modernization and social change mostly in the context of history of political and religious thought. From the beginning, he had a Weberian attitude to the socio-cultural problems. As such, he sought a comprehensive analysis about modernization and mechanisms of social change while approaching matters from a historical lens in order to give relevant solutions (see: Mardin, 2011, p. 29).

He defines center-periphery conceptualization as a key that can explain Turkish politics. This conception makes Mardin a central figure on the issues of social change and modernization. Although he used this concept firstly inspired by Edward Shils in 1973, Arli (2006, p. 100) argues that we can see traces of it in his earlier studies. According to him “every society has a center”, even if their stability, size or components change. Being inspired from Eisenstadt, he thinks that there is not a permanent center in Middle Eastern societies. In this regard he mentions that Ottoman Empire, which had a long-lasting center grounded in complex and sophisticated institutions, is lacking in present day Middle Eastern societies. Nevertheless he argues that the achievements of the Ottoman state can only be appreciated when “an emerging and centralized Western state and a modern nation state that replaced it afterwards” are compared to each other. The reason is the following: while founding their central state, Ottomans owed very much to the Leviathan which was raised in 17th century; and to bureaucratic nation state format later on during the modernization process, both of which actually originated from the West.

This comparison, in substance, creates the basis of Mardin’s (2008, p.106) center-periphery analysis; for since the Enlightenment, the clarification of the roots of modern political process in the axis of conflict between the feudal elements of the center and outlying towns, burghers and the labor of industry is one of the issues that Western political science literature insists on (see, Mardin, 1983, p.11). Accordingly, Mardin states that the conflicts between these forces ended up with several negotiations. For him, as a result of those negotiations, “some part of the peripheral force” has become integrated with the center while preserving its autonomous occasion. Hence, center and periphery are in a conflict that has a potential of reconciliation. This is the premise of his analysis of the civil society that he has been advocating for many years. From this point of view, Mardin discusses the spurious emergence of the center and its relationship with the periphery in Turkish society throughout the modernization process. According to him, peripheral political

factors which balance the center are absent in Ottoman modernization process. Once these factors arises in this process the organizational structures that convert the conflicts into the compromises lacks. According to him, these shortages in social structure became an obstacle before social change and modernization. Thus Mardin's (2009, p. 131; 2012, pp. 114-115) center-periphery disconnectedness designation becomes identical with conservatism, when it is examined in terms of social change.

Mardin's center-periphery conceptualization is an important part of the detailed literature that relies on differentiation-integration and conflict-solidarity processes generated by the structural-functionalist model of the 1950s. (Acikel, 2006, p. 31; Arli, 2008, p. 646; Bingol & Colak, 2010; Subasi, 2009, p. 123). Fundamentally his assessments on the Ottoman social order and the social change of this order are based on the problematic idea of Oriental Despotism. On the other side, Mardin's analysis concurs with many political scientists, that the social structural change in Turkey results in the non-emergence of the lost bourgeoisie, lost civil society and lost society. On that sense it can be said that his analysis on social change is the sociology of poverties.

Kemal H. Karpat: Population and Immigration Dynamics in Social Change

Although he is not known too well as the names mentioned above, historian Kemal Hasim Karpat has detailed studies on the modernization of Ottoman and social change in Turkey with a historical perspective that also includes empirical studies. Karpat, who composed a comprehensive perspective on social change, enables the simple approaches towards modernization to be questioned around the factors such as institutional change, immigration, population and stratification.

There are some fundamental assumption of Karpat's analysis on social change: (i) The main idea insisently defended by Karpat, especially in his early writings about modernization in Turkey, is the continuity between Ottoman and Turkish Republic. However Karpat thinks that Turkish Republic is the uninterrupted continuation of the Ottoman Empire. According to Karpat (2003, s. 400), all contradictions, tendencies and conflicts that occurred during the period of Republic are inherited from the Ottoman era. (ii) Karpat, in this sense, pays attention to the connective role of the religion in the social structure in contrast with other analysis of social change (Karpat & Duzel, 2006; Oktik, 2008, s. 8). (iii) While discussing modernization, Karpat emphasizes internal dynamics as the third starting point. Most of the studies about modernization of Middle East usually underline the effect of an

extrinsic European factor and undervalue the reactions of the Middle Eastern societies. As for Karpas (1972, s. 243), Ottoman society has experienced a process of change before the influence of Europe, and the impact of Europe only accelerated this process. (iv) Karpas argues the Ottoman-Turkish modernization with the essential point of view that social change is not only the alteration of state mechanism originated from the decisions of political elites, and it is also necessary to analyze the effects of the socio-cultural and socio-economic contexts of this change. He admits that Ottoman-Turkish modernization process must be dealt with by taking the internal and external determinants into consideration. Thus he gives a particular attention to stratification and changes that happened in the stratification system which started through the end of the 17th century and then began to accelerate in the modernization process (Karpas, 2008, pp. 12-13). (v) In this context the most significant analysis of Karpas which intersects with his entire analysis about the modernization process is the determination of coming into existence of the middle class. Like Mardin, Karpas also occasionally discusses the non-emergence of the independent middle class in the Ottoman era. According to Karpas (2008, p. 31; 2010b), constituting a middle class is one of the most important concerns transferred from Ottoman to the Republic, for in the long run, the possibility to realize change and modernization is directly related to the existence of such a class. (vi) At this point, centralization as another basic assumption of Karpas about social change and modernization shows up. He thinks that the primary reaction of the state against the internal rapid change of the socio-economic life and external power loss is to provide integration via centralization. Redefining the socio-economic program is as important as the necessity of responding to the external oppressions of the state during this centralization process (Karpas, 1972, p. 254). (vii) On the other hand Karpas (2010a; 2003b) makes a major contribution to the studies of social change in Turkey about the issues of population and urbanization. He examines the social dynamism in Turkey with the data he produced and in this manner tries to demonstrate that social dynamics are active throughout the entire socio-political processes.

Karpas states in an interview (2003, p. 404) that while he was lecturing in New York University (NYU) during 1960s, he was tired of the discourses and theories about non-Western societies as if they were built from a distance and by non-relevant people. With this motivation he started to conduct his own research on Turkish society, and accordingly strived to set up a mechanism that can explain social change as an internal social process.

Conclusion

In this article I have dealt with four Turkish social scientists who are respectively interested in socio-psychology, sociology, political science and political history. Together, they have tried to analyze the issues of social change within the framework of modernization. Studying the approaches of Turhan, Kiray, Mardin and Karpaz can possibly be a starting point to comprehend the analyses of the research regarding social change in Turkey. At the end Karpaz's approach may be regarded as more inclusive than others in terms of both historical and empirical aspects. The most important and distinctive characteristic of Karpaz is his analysis of contemporary social problems such as urbanization and migration through an empirical research beside his historical perspective. For instance, as a functionalist Kiray does not have the historical depth; and as for Turhan and Mardin, they do take history into account but they unfortunately do not delve deeper into the empirical aspect of social change. Turhan is able to make a contemporary social analysis but Mardin remains mostly conceptual. Therefore the most holistic approach to the issue of social change belongs to Karpaz alone.

Social science studies in Turkey have exhausted the question of modernization when it comes to debates about social change. The premise that there must be a direction to which society must turn always transforms social change in Turkey into an ideological question. There is no place left for the "normal" in social change. So, there is a need for new explanations that have empirical bases and that take the social reality into its crosshairs about the issue of change.

Kaynakça | References

- Açıklık, F. (2006). Entegratif toplum ve muarızlan: “Merkez-çevre” paradigması üzerine eleştirel notlar. *Toplum ve Bilim*, (105), 30-69.
- Aktar, A. (2007, Kasım 17). Demir leblebi gibi kadın! *Radikal Gazetesi*. İstanbul.
- Alpkaya, F. ve Duru, B. (Ed.). (2012). *1920’den günümüze Türkiye’de toplumsal yapı ve değişim*. İstanbul: Phoenix.
- Arlı, A. (2008). Türkiye’de sosyolojinin eleştirel kapasitesi: Şerif Mardin üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11), 633-652.
- Atacan, F. (2001). “Hayatımda hiç arkaya bakmadım”: Mübeccel Kıray’la söyleşi. İstanbul: Bağlam.
- Bartlett, F. C. (1946). Psychological methods for the study of “hard” and “soft” features of culture. *Africa* (16), 145-55
- Başak, S. (2005). Türk sosyolojisinde yapı araştırmaları. *Bilig*, (32), 33-63.
- Bingöl, Y., ve Çolak, M. (2010). Merkez-çevre teorisi hala Türk siyasetini açıklıyor mu? *Türkiye Günlüğü*, (100), 94-106.
- Hinderink, J., ve Kıray, M. B. (1970). *Social stratification as an obstacle to development; a study of four Turkish villages*. New York: Praeger.
- İlyasoğlu, A. (2010). Türkiye sosyolojisine bir bakış. C. Kovanlıkaya ve E. Çav (Ed.), *Türk sosyolojisinde üç bilim insanı: Cahit Tanyol, Mübeccel B. Kıray, Şerif Mardin* içinde (s. 187-190). İstanbul: Bağlam.
- Karpat, K. H. (1972). The transformation of the Ottoman State, 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3, 243-281.
- Karpat, K. H. (2003). Kemal Karpat ile siyaset tarihi üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2 (Türk Siyaset Tarihi - Tanzimat’a Kadar), 99-422.
- Karpat, K. H. (2008). *Osmanlı modernleşmesi: toplum, kurumsal değişim ve nüfus* (2. bsk). Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. H. (2010a). *Osmanlı nüfusu (1830-1914): Demografik ve sosyal özellikleri* (1. bsk). İstanbul: Timaş.
- Karpat, K. H. (2010b, Eylül 25). Edebiyat ve toplum eleştirisine cevap-1. *Zaman Gazetesi*.
- Karpat, K. H., ve Düzgel, N. (2006, Nisan 12). Şeriat Türkiye’de ancak darbeyle iktidara gelebilir. Retrieved from <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=206399>
- Kıray, M. B. (1964). *Yedi yerleşim noktasında turizmle ilgili sosyal yapı analizi*. Ankara: Turizm ve Tanıtma Bakanlığı.
- Kıray, M. B. (1966). *Interdependencies between agro-economic development and social change: a case study, Çukurova*. Ankara: Middle East Technical University.
- Kıray, M. B. (1998). *Örgütlemeyen kent: İzmir*. İstanbul: Bağlam.
- Kıray, M. B. (2000). *Ereğli: Ağır sanayiden önce bir sahil kasabası* (3. bsk). İstanbul: Bağlam.

- Kıray, M. B. (2005). *Tüketim normları üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. İstanbul: Bağlam.
- Lerner, D. (1958). *The passing of traditional society: Modernizing the Middle East*. Glencoe, IL: Free.
- Mardin, Ş. (1983). Tabakalaşmanın tarihsel belirleyicileri: Türkiye'de toplumsal sınıf ve sınıf bilinci. S. Hilav (Ed.), N. Yavuz (Trans.), *Yazko Felsefe Yazıları 5* içinde (s. 5-33). İstanbul: Yazko.
- Mardin, Ş. (2008). *Din ve ideoloji* (17. bsk). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2009). Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: Merkez-çevre ilişkileri. A. Y. Sarıbay & E. Kalaycıoğlu (Ed.), Ş. Gönen (Çev.), *Türkiye'de politik değişim ve modernleşme* içinde (s. 121-158). Bursa: Dora.
- Mardin, Ş. (2011). *Bediüzzaman Said Nursi olayı: Türkiye'de din ve toplumsal değişim* (16. bsk). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2012). *Türk modernleşmesi: makaleler* (21. bsk). İstanbul: İletişim.
- Oktik, N. (2008). Kemal Haşim Karpat. M. Ç. Özdemir (Ed.), *Türkiye'de sosyoloji isimler* içinde (2 Cilt, 2. Cilt, s. 1-11). Ankara: Phoenix.
- Özby, F. (1985). Yayın tanıtma: Ereğli-ağır sanayiden önce bir sahil kasabası. *Mimarlık*, (214), 33-34.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge: Cambridge University.
- Servaes, J. (2011). Social change. In *Oxford bibliographies online*. Retrieved from <http://www.oxfordbibliographies.com/document/obo-9780199756841/obo-9780199756841-0063.xml>
- Subaşı, N. (2009). Mahalleyi baskısıyla hatırlamak. *Şerif Mardin okumaları* içinde (s. 123-134). Ankara: Doğu Batı.
- Sunar, L. (Ed.). (2014). *Türkiye'de toplumsal değişim*. Ankara: Nobel.
- Tekeli, İ. (2000). Değişmenin sosyoloğu: Mübeccel Belik Kıray. S. Tüzün (Ed.), *Mübeccel Kıray için yazılar* içinde (s. 9-40). İstanbul: Bağlam.
- Turhan, M. (1997). *Kültür değişimleri: sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi.
- Vago, S. (2003). *Social change*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Weinstein, J. (2010). *Social change*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Zencirkıran, M. (Ed.). (2012). *Dünden bugüne Türkiye'nin toplumsal yapısı*. Bursa: Dora.